

Мр Драгиша ЂОКОВИЋ*

МЕЂУДРЖАВНИ ОДНОСИ СФРЈ - СССР ПОЧЕТКОМ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА

- документи -

Из разговора Митије Рибичича, председника Савезног извршног вијећа (Владе) СФРЈ, и Алексеја Косићина, председника Министарског савјешта СССР-а, вођених од 24. до 30. јуна 1970. године у Москви.¹

I

На позив совјетске владе југословенска делегација на челу са Митјом Рибичичем учинила је званичну посјету СССР-у.²

За ову посјету СИБ је усвојио Платформу за разговоре. Платформа, сажето речено, садржала је следеће ставове:

Не треба очекивати да ће ови разговори допринети некој ренесанси југословенско-совјетских односа, како на државно-политичком и партијском, тако ни на економском плану, односно да нема реалних изгледа да се повећа међусобна робна размена; ово због тога што и на со-

* Аутор је професор Економског факултета у пензији, Подгорица

¹ Види: Савезно извршно веће, Стр. пов. бр. 90. *Широко поверљиво званична йосешта* председника Савезног извршног већа Митије Рибичича СССР-у од 24. до 30. јуна 1970. године. *Документи*, Примерак бр. 53, Стенографске белешке, Забелешке, Званични комунике, Здравце. Ове стенографске белешке се налазе у личној архиви Драгише Ђоковића.

² У делегацији за разговоре са југословенске стране још су били: Драгиша Ђоковић, члан Савезног извршног већа, Мухамед Хаџић, савезни секретар за спољну трговину, Драгољуб Будимовски, савезни секретар за информације, Милорад Пешић, подсекретар у Државном секретаријату за иностране послове, Вељко Мићуновић, амбасадор СФРЈ у СССР, Ђуро Вуколић, начелник Управе за Источну Европу у ДИСП, Бранко Микашиновић, саветник секретара Савезног извршног већа и други, а са совјетске стране - потпредседници Министарског савета СССР Н. К. Бајбаков и М. А. Лесечко, министар иностраних послова СССР А. А. Громико, председник Државног комитета СССР за спољне економске везе С. А. Скачков, заменик министра спољне трговине СССР М. Р. Кузмин, помоћник министра иностраних послова СССР Л. Ф. Иљичов, амбасадор СССР у СФРЈ И. А. Бенедиктов, потпредседник Госплана М. А. Перцев и други. Видјети: "*Заједничко југословенско-совјетско саопшћење о йосешти председника СИБ М. Рибичича Совјетском Савезу*". (Ibidem)

вјетској страни, а не само на нашој, постоје одређене тешкоће (раније створене обавезе према СЕВ-у (Савјет за узајамну економску помоћ); недостатак инвестиционих средстава за улагања у сировинске и друге капацитете; да су и даље непревазиђени идеолошки проблеми; да ни СФРЈ не располаже већим доларским робама за испоруку СССР-у (телефонске централе, трансформатори, машине алатлике, бродови и сл). Уз то, СФРЈ пласира знатне количине робе на тржиште СССР-а које немају прођу на западном тржишту, а за узврат тражимо доларску робу (нафту, кокс, опрему, оружје).³

У разговорима треба поставити захтјев, речено је даље у Платформи, да се у међусобним плаћањима пређе са клириншког - на конвертибилни начин плаћања, јер клиринг отежава размјену, а противурјечи и нашем систему слободне размјене роба и услуга.⁴

Код реализације раније добијених кредита од СССР-а (углавном за опрему) било је доста тешкоћа (закашњења у роковима испорука, у резервним дјеловима за ту опрему и др). Совјети ће очекивати, каже се у Платформи, да ћемо у разговорима тражити нове кредите. Такве захтјеве не треба, сада, испоставити.

Не треба прихватити, евентуални, совјетски захтев да, ако хоћемо веће испоруке сировина - да ми инвестирамо у повећање капацитета за експлоатацију тих сировина (нафте, гаса, кокса, целулозе и сл). Једино треба пристати ако би дали кредите за изградњу нафтовода и гасовода из Мађарске или Аустрије за СФРЈ. У разговорима треба инсистирати да предузећа двају држава директно контактирају и склапају међусобне аранжмане. Не треба Совјетима објашњавати наш систем, јер га они добро познају. Разговоре водити неусиљено, мирно, остављајући утисак лежерности, али и истаћи наш интерес свуда тамо где смо заинтересовани. Треба рећи да смо заинтересовани за сарадњу и са СЕВ-ом, као придружени, а не као стални члан, каже се у Платформи.⁵

³ СФРЈ је тих 70-тих година учествовала са свега 12% у цјелокупној спољнотрговинској размјени са СССР-ом, или сса 450 мил. долара.

⁴ Са овим ставом СИВ-а нијесу се слагала, углавном, она предузећа која су имала дугогодишње пословне односе са фирмама из СССР-а, због бојазни да ће то довести до пада нашег извоза и увоза из СССР-а (кооперација у аутомобилској индустрији, енергетици, грађевинарству, у транспортним средствима и др). Клириншки начин плаћања био је противурјечан привредној реформи и намјери да динар буде конвертибилан, иако за конвертибилност није било реалних изгледа.

⁵ Иако је у Платформи речено да ову посјету треба третирати као и посјете другим земљама (Француској, Енглеској и др) - југословенском врху било је стало да дође до ове посјете, а посебно М. Рибичичу. Чехословачки догађаји (1968) увелико су били пореметили и охладили односе између СФРЈ и СССР-а, који су након Стаљинове смрти били у лаганом и опрезном успону - што се тиче економских и војних односа (порастан робне размјене, кооперација у појединим гранама привреде, набавка оружја, школовање нашег официрског кадра у СССР-у, добијање опреме на кредит и сл). И СССР је био заинтересован да дође до ове посјете, иако је А. Косигин глурио утисак као да тој посјети не даје већи значај - како је извијестио наш амбасадор у Москви Вељко Мићуновић у разговору са А. Косигином: "... овдје на посјету не гледају као на неки радни састанак од посебног значаја..." (Вељко Мићуновић, *Московске године 1969/1971*, Југослов. ревија, Београд 1984, 87). Био сам и тада, и сада, мишљења да је совјетском, и државном и партијском врху - било

Прије него се изложе разговори између двије делегације, слиједећи "Стенографске белешке", потребно је напоменути да је вријеме у коме су се одвијали разговори било, како се то политичким жаргоном оцјењивало, "сложено" (и на унутар-југословенском - и међународном плану). Подсјећања ради наводим само најважније.

На унуџраињем ѿлану: студентски немири; мас-покрет у Хрватској; криза једнопартијског система (монопола); преорганизованост друштвене надградње; реafirмација национализма; недефинисаност друштвене својине; хибридан економски систем; прокламовани процес децентрализације Федерације - суштински је значао - процес дезинтеграције СФРЈ; због недовољне акумулације - развој земље постао зависан од иностранства; пораст неконтролисаног задуживања у иностранству и неуредно сервисирање доспјелих дугова; велики одлив стручне радне снаге у иностранство; дефицит платног биланса се покривао спољним зајмовима; неповјерење између република; демонстрације и ексцеси на Косову; раднички штрајкови; незавидна економска ситуација; динар перманентно девалвира (у блажем или већем степену). Друштвено-економска криза је, углавном, рјешавана равнотежом у компромису кроз бројне привредне и уставне реформе и промјене, препуштајући времену док се не "нађу" боља рјешења, итд.

На сѿолном ѿлану: све већа забринутост ситуацијом у СФРЈ и чести коментари у штампи и међу дипломатским структурама - питање: шта се то дешава у Југославији и куда то води; оцјена да је југословенски врх разједињен и да није у могућности да контролише и усмјерава политичка и економска кретања;⁶ у Медитерану концентрација НАТО-вске и совјетске флоте; проблеми око прелијетања совјетских авиона преко СФРЈ за УАР (Египат); Совјети траже да њихови ратни бродови пристају у наше луке, да се снабдијевају, а морнари одмарају; на Балкану се све више испољавају интереси великих сила и њихово конфронтирање; Запад, и поред подршке и наклоности, и даље сврстава Југославију (између осталих и Никсон и Роџерс) - у оквире Источне Европе, као земљу "либералног комунизма".

То је и период лансирања Брежњевљеве доктрине "ограниченог суверенитета" и његове изјаве на XXIV конгресу КПСС-а у смислу да су "пребринули главну бригу", јер је "дискредитован модел социјализма у Југославији"; сада их више брине - остаје ли СФРЈ у "једном комаду"; ММФ је неповољно оцијенио наше економско-финансијско стање. У штампи, а неријетко и званично, дају се оцјене да Запад угрожава цјеловитост СФРЈ, и обратно - да СССР жели да идеолошки "порази самоу-

стало до ове посјете, а што се види по бројности и личностима у совјетској делегацији, у првом реду због Запада, земаља СЕВ-а, и утиска да су и економски и политички присутни у СФРЈ. М. Рибичичу је требала посјета СССР-у ради веће афирмације на спољнополитичком плану и ради скретања са себе оптужби од стране ЦК СК Хрватске, њега и Мирка Тепавца, због неадекватног реаговања на интриге "да врх Хрватске шурује са усташком емиграцијом"; избила је и тзв. "Цестна афера" - у Словенији.

⁶ Види: *Почейшак краја СФРЈ*, приредио др Миодраг Зечевић, Архив Југославије, Београд 1998, 17.

правни социјализам у Југославији" итд.

Разговори између двије делегације почели су 24. јуна у 17 часова у Москви. Алексеј Косигин је, као домаћин, предложио да М. Рибичич говори први.

*М. Рибичич*⁷ је, прво, захвалио на позиву да посјети СССР; пренио поздраве југословенског врха - совјетском врху, посебно Брежњеву;⁸ оцијенио да међународна ситуација није добра и да то тражи размјену мишљења, да се на нивоу влада разговара о томе; да је прилика да се разговара о проблемима и перспективи економске сарадње између двије земље; да је СФРЈ постала више развијена земља (постала аграрно-индустријска земља) па да због тога треба да тражимо и неке нове облике сарадње; да се и у Европи и свијету, данас, много више сарађује него јуче; да желимо да се боље упознамо са ситуацијом у вашој, а ви у нашој земљи; да је међународна ситуација противурјечна (с једне стране ратна жаришта; присутност политике силе; империјалистички притисак, агресија у Индокини, Блиском Истоку); трка у наоружању; повећање разлика између развијених и неразвијених земаља; јачање неоколонијализма, итд. На другој страни: манифестације отпора политици силе и агресије; даља афирмација мирољубиве коегзистенције; расту захтјеви за демократизацијом међународних односа; присутне су позитивне тенденције у Европи; утицај научно-технолошке револуције постаје све евидентнији; јачање социјализма као свјетског процеса, а то јача и одговорност СФРЈ као социјалистичке и несврстане земље која води досљедну борбу против агресије, империјализма, неоколонијализма, за афирмацију мирољубивог покрета у свијету; да се политика Америке у Вијетнаму негативно одражава на међународну ситуацију; оштро смо осудили експанзионистичку политику Израела на Блиском Истоку и Америке као савезника те политике; увијек истичемо да су добри односи међу великим силама значајни за мир у свијету, па поздрављамо преговоре које водите са САД; поред тога залажемо се за јачање УН и кроз њих тражење рјешења свјетских проблема. СФРЈ спроводи принципијелну политику и осуђује не само агресије - него предузима и конкретне акције, без обзира да ли јој то доноси штете или користи (нпр. признање Алжирског нац. фронта, ДДР, солидарност с борбом Вијетнама, признавање Сиханукове владе; залагање да се Кина прими у УН; прекинули смо односе са расистичким режимом у Јужној Африци; са Израелом - због агресије на Б. Истоку). Ми поздрављамо преговоре око Берлина, преговоре ваше земље и З. Њемачке и друге.

Ми смо крајње забринути због ситуације на Медитерану, јер смо и медитеранска земља. Дајемо пуну подршку арапским земљама у борби против агресије од стране Израела. Јасно је ко носи главну одговорност за кризу на Б. Истоку. Поздрављамо и вашу подршку њима. Забринути смо и за ситуацију у Индокини и проширења америчке агресије у том региону. Дистанцирали смо се од режима Лон Нола последије свргавања с

⁷ Овај дио излагања М. Рибичича сам парафразирао.

⁸ Очекивало се да ће Брежњев примити Рибичича, али га није примио.

власти Сиханука и признали Сиханукову владу и дали подршку несврстаној и независној Камбоџи. Развој земаља неразвијених (у развоју) један је од најкрупнијих проблема у међународним односима, јер продубљавање разлика у степену развијености - пријети да се претвори у тзв. технолошки вид колонијализма. У припреми је Трећа конференција несврстаних земаља (Лусака, Замбија). Несврстани су сада под ударом империјализма. Усвојиће се и одређени документи (против агресија - а за мир и прогрес).

СФРЈ има добре односе са: Италијом; са Аустријом; задовољни смо односима са Мађарском; са Румунијом имамо добре односе. Са Бугарском имамо проблема око непризнавања македонске нације и њене државности у оквиру СФРЈ. Постоје наше резерве у односу на војни режим у Грчкој, мада желимо добре односе са Грчком. Односи са Албанијом одвијају се у уским оквирима. Са З. Њемачком односи су добри, иако још нијесу ријешена питања за давање одштете за наше жртве. Позитивно је што З. Њемачка ограничава активност емигрантских организација против нас. Са Француском имамо добре односе, као и са В. Британијом. Моја посјета тамо - дала је позитиван резултат. Са Кином су скромни почеци нормализације односа, а Кина не условљава те односе идеолошким разликама и да иду на штету односа са другим земљама. У односима са САД има озбиљних разлика по многим крупним међународним питањима (са политиком САД). Одлучно смо осудили њихову политику у Индокини и њихово уплитање у Израелу. Колико можемо одржавамо реалистичке односе са САД, а оне су у односу са нама прихватиле принцип равноправности, немијешања и на томе градиво економске односе.

Последњих година смо интензивирали наше односе са Латинском Америком. Успјешна је била посјета друга Кардеља Мексику, Чилеу и Перуу. Тамо имамо велике могућности за партнерство.

Ви добро познајете нашу сарадњу са Африком, а она је значајан фактор у нашим међународним односима. Одобравамо им и кредите, сса 200 мил. долара, под истим условима као што дајемо кредите нашим неразвијеним републикама (дајемо и опрему и валуту). Тамо раде наша грађевинска предузећа, раде наши стручњаци, стипендирамо, а око 300 њихових студената се код нас школује. О арапским земљама већ сам говорио.

Успјешно сарађујемо и са азијским земљама у оквиру несврстаних (и економске односе са Индијом, Пакистаном, са Цејлоном и др). Посебно са госпођом Индиром Ганди имамо добре односе.

"То би био кратак преглед наше оцене ситуације у свету. Јасно је да има и много проблема ... који су интересантни, али који су више интересантни за нас, а не толико за размену мишљења на овом нивоу", рекао је М. Рибичич.

А. Косиџин: "Да кажем и ја неколико речи. Најпре да вам се захвалим на саопштењу које сте нам дали и на томе што сте изнели о вашим односима са другим земљама. Ја не бих хтео да се задржавам на свим земљама и односима са њима, хтео бих да кажем нешто уопште о ситуацији

ји у свету - и о томе како се формирају снаге у свету. Сада су у САД на власти такве негативне снаге које се боре против прогреса у свету, иако званично САД то одричу. Ми им то кажемо у контактима, и кроз нашу штампу, а и у контакту са Никсоном.

Оваква оцена коју ми дајемо, не само за овим зеленим столом него и у штампи, непријатно је прихваћена од стране владе Никсона. САД не рачунају са ситуацијом у свету, не рачунају са прогресом, оне очигледно стимулишу политику расне сегрегације, развијања разноразних жаришта у свету, не рачунајући ни на шта друго него на сопствену политику коју спроводе. Створиле су жаришта у Вијетнаму, Индокини, Лаосу. Последица ове политике је војна агресија на Блиском Истоку. У оваквој ситуацији су се формирале и поделиле снаге у свету. Поједине земље све то мирно посматрају и не изражавају своју позицију ни позитивну ни негативну у погледу ових питања; неке земље вербално подржавају ову борбу,⁹ неке директно подржавају, а неке земље опет осуђују такву политику.

Код неких земаља такви су ставови одраз материјално-политичке зависности и низа других чињеница, а у другим случајевима због страха од догађаја у свету, као на пример рата на Блиском Истоку. Тешко је било коме да подржава овакву акцију. Која земља у оваквој ситуацији може да узме на себе улогу да подржава акције у Вијетнаму или Блиском Истоку. Изјава је много, а акција мало, посебно акција које би стварно обезбедиле борбу са агресором.

Наша Партија и влада воде активну борбу са САД у погледу створених жаришта. Ми то званично објављујемо у штампи, без обзира што се то неће допасти агресорима, ни САД. На нашим плећима је основна тежина материјалних трошкова у овој борби. Ако узмете Вијетнам, Камбоџу и Лаос, они се углавном боре нашим оружјем. Они од нас добијају такве типове оружја које од других земаља не могу да добију, чак ни од Кине.

Иста је ситуација и на Блиском Истоку. Ми то не кријемо ни од кога, ми то чинимо легално јер је то праведна ствар за коју се боримо против агресије. И други се јавно изјашњавају против тога, али не предузимају никакве конкретне акције, не помажу ову нашу акцију.

Пошто сте покренули питање Камбоџе и изнели да не признајете владу Лон Нола, а признајете владу Сиханука, ја бих хтео да кажем неколико речи, да разјасним нашу позицију, а посебно због тога јер многи мисле да ми подржавамо Лон Нола и своју револуционарност изражавају на тај начин што подржавају владу Сиханука, а не Лон Нола.¹⁰

Наш став је следећи: ми не признајемо и нисмо признали Лон Нола и многи греше у том питању. Ми нигде нисмо признали Лон Нол-ову владу. Када је Сиханук био код нас а и из разних докумената било је видљиво и јасно да ми подржавамо Сиханукову владу. Када се рат разбуктао, добио све шире размере, јасно је да је наш одлазак са сцене био

⁹ Ова алузија је упућена на рачун Југославије, коју ће доцније и отворено потврдити.

¹⁰ Ово је адресирано на рачун Југославије.

немогућ. Са нашим присуством тамо ми можемо учинити више него да одсуствујемо, а отићи можемо сваког часа, то неће представљати никакву тешкоћу. Ми немамо никакву добит од тога ако одемо, јер отићи је врло једноставно - упутите телеграм, узмете специјални авион и вратите се.¹¹ Али, од тога ми ништа нећемо имати. Неозбиљно је схватање ако неко мисли да смо ми играли на такву карту да признајемо Лон Нола, а не Сиханука.

Ми смо, у суштини, спроводили политику неприхватања ни Лон Нола ни Сиханука и били на добитку у односу на агресивне акције САД. То не можемо да објавимо у штампи, јер би било тешкоћа.

Због свега тога неки желе да то представе као измену курса у нашој политици. Ми курс нисмо изменили - подржавамо Сиханука. Некима је стало да се ми повучемо одавде. Због тога нас, и са тих позиција, критикују, како бисмо што пре отишли. Ми то питање разматрамо и уколико будемо закључили да је потребно да се повучемо, то неће представљати никакву тешкоћу. Када буде такав моменат, ми ћемо се повући, јер отићи - врло је просто, а вратити се поново, врло компликовано.

Ја сам се зауставио на том питању и због тога што сматрам да то питање, у неком погледу, и вас интересује. Ми ћемо своју позицију наставити. И даље ћемо водити борбу у Индокини, не само у пропагандном смислу него суштински, без обзира на чињеницу што је то веома сложен проблем за нас.

Може се директно, односно тачније рећи, да је наш став у погледу Блиског Истока исти - борба против агресора и активна подршка арапским земљама, које су претрпеле агресију. Ми смо у потпуности за Резолуцију Савета безбедности и активно ћемо се борити за њено остваривање. Ми УАР (Уједињена арапска република - примједба Д. Ђ) испоручујемо оружје, послали смо официрски кадар који врши инструктажу у реонима који су, у неком смислу, непосредно под дејством агресора. Другим речима, ми свој интернационални дуг остварујемо не путем разговора и декларација него практичним акцијама.¹² Кроз неколико дана у Москву допутоваће Насер и ми ћемо с њим разменити мишљења о ситуацији и о предузимању неких нових мера.

Значи, ми и даље доследно спроводимо нашу активну линију, која нема циљ да потенцира затегнутост у овим реонима као што су Блиски Исток, Индокина, Камбоџа. Напротив, ми активном борбом и помоћи коју чинимо, у тој борби, стимулишемо попуштање затегнутости. Ми не желимо да наша политика створи било какву компликованост у овим реонима.

Што се тиче Кине ми такође истражујемо путеве да би нормализовали односе са њима. Али, то питање је веома компликовано. Прошло је више од пола године како се воде преговори, али никакав напредак нисмо постигли. Али, ми ћемо и даље упорно водити преговоре како бисмо постигли напредак. Сада је ситуација таква да нико не пуца, ни са ки-

¹¹ А. Косигин све директније упућује прекоре Југославији.

¹² А. Косигин алудира на Декларацију несврстаних земаља по овом питању.

неске ни са наше стране, нико не заузима туђу територију. Ми са наше стране чинимо све да не стварамо затегнутост у оном реону - већ напротив, да постигнемо попуштање затегнутости. Ми ћемо се и убудуће трудити да продужимо са линијом попуштања затегнутости са Кином.

У Бечу се воде преговори о стратешком наоружању са САД. За сада нисмо постигли неке позитивне резултате. Укратко да вам кажем, ради се на изучавању тог питања, а питање је веома компликовано - тиче се атомског и стратешког наоружања две земље, које једине у свету имају велике резерве у овом наоружању. Да би се дошло до решења овог питања, то захтева анализу, изучавање од стране наших научних радника који треба да се ангажују, како се не би погрешило. Када се у појединој фази преговора дође до компликованости, онда обустављамо преговоре и када се ствари објасне, поново почињемо.

Неколико речи о односима са Западном Немачком. Познато је, све је било у штампи, да је код нас био Бар. Друг Громико је с њим водио преговоре. И ја сам се касније састао са њим. Донели смо одређену скицу и то су у Западној Немачкој објавили у штампи. Сада смо у фази таквој да се ти преговори практично продуже... Ми тежимо да с тим радом наставимо.

Ви сте правилно закључили у почетку излагања да је у свету компликована ситуација, најкраће речено - потребна је борба са агресорима, са америчким империјализмом, са свим оним снагама које се боре против прогреса у свету. Можда се решење не налази на том путу који сте ви иницирали, тј. да подржавате све преговоре који се воде у свету. У свету се одвијају многи преговори. На крају крајева, има позитивних преговора, али исто тако и негативних који су уперени против социјалистичких земаља и на којима се врше изјашњавања за уништење социјалистичких земаља. Потребно је да се ујединимо у акцијама и да заједнички иступамо, јер ћемо тако више успети. Успостављање и развијање наших односа у свету не сме да иде на штету, дискредитовање, других земаља. Када је друг Кардељ био у посети неким земљама Латинске Америке, у то време је у штампи тих земаља било пуно против нас, биле су написане многе прљавштине. Тамо су се критиковале социјалистичке земље, социјалистички лагер и Совјетски Савез. Због тога не можемо да кажемо да сваки преговори помажу борбу. Ми бисмо хтели да наше напоре, наше снаге објединимо. То не значи да ми желимо да иступамо као нека заштита. Ми се држимо политике несврстаности, независности и равноправности у односу на друге земље.

У вашој штампи се дигла велика бука и иступало се у смислу као да ће малтене Совјетски Савез напасти Југославију. Међутим, нешто тако нама није падало ни на крај памети. То је ван сваке сумње и сматрамо то потпуно неоправданим, јер Совјетски Савез никада није имао намеру, чак ни у мислима, да нападне било коју земљу и наруши њен суверенитет.

Хоћу да кажем неколико речи у погледу преговора који се воде у разним реонима. Преговори у разним реонима нису толико значајни колико је значајна борба. Када се ради о отвореној борби двају система

онда је потребно обједињавање наших напора, јер сами преговори не могу да помогну, али са обједињавањем наших акција ми ћемо доћи до решења, заједничког хуманог циља, тј. борбе против империјализма. Задатак се састоји у томе да заједнички помогнемо ову борбу, да то изнесемо на својим плећима. Али тако можемо да радимо једино ако се објединимо и створимо на тај начин повољну основу, а таква повољна основа и тенденције у данашње време већ постоје.

Ви сте изложили ситуацију и ми такође. Ми смо вам за то захвални. Поставља се питање како можемо да сумирамо наше преговоре, тј. да повдучемо праву линију и да сумирамо резултате.

Могли би да сумирамо неке резултате - да стојимо на принципима мирољубиве коегзистенције, као прво. Такође, можемо да кажемо да ћемо се ујединити у борби против агресора, против војне опасности, да ћемо један другогме пружити подршку у циљу заједничког задатка одбране целог социјалистичког система и да нећемо ником, ни појединим лицима, унутар земаља, дозволити да иступају против тога. Да ли неко уопште може да иступа против овога?

Ова линија одговара интересима совјетског и југословенског народа и целе социјалистичке заједнице. Сада се дешава да се на међународним форумима праве громогласне резолуције, изражавају ставови о подршци борби, а када се сви врате у своје земље, на све се то заборавља. Такође би у коминикеу могли да кажемо да се суштина наших констатација не садржи само у резолуцијама - сама резолуција може бити добра, већ у борби у складу с тим резолуцијама, у отвореној и активној борби."

Разговори су завршени у 18,40 часова.

II

СТЕНОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ

југословенско-совјетских разговора одржаних 25. VI 1970. године.
у 10,30 часова

Милија Рибичич: "Мислим да су јучерашњи разговори показали да постоји значајна основа на којој се може развијати сарадња. Ви сте, друже Косигин, изнели општу оријентацију совјетске владе, неколико принципа совјетске политике и ми се слажемо да би те принципе требало написати у заједничком документу наших разговора, на пример, принцип мирољубиве коегзистенције, принцип потребе преговарања који је заснован на миру и међународним равноправним односима, потреба да водимо активну борбу против агресије и тражења реалних путева да се постојећа жаришта која данас постоје у свету - реше мирољубивим путем. Слажем се са тим да се треба активно поставити према проблемима савременог света и ми се, исто тако, слажемо са вама, да свако у границама својих могућности води одлучну борбу, не само на речима него и активно, против сваке агресије. Томе бих додао само то да није потребна борба против агресије, него и борба за нове савезнике у тој борби - против агресора. Потребно је да тражимо што ширу подршку нашим

стремљењима, да се слажемо за све већу изолацију агресора, за савезнике у међународном јавном мњењу, да нам приђу сви који природно и објективно теже ка еманципацији, сви они који се данас боре да мијењају своју подређену позицију. Сви они треба да буду субјекти у политици и ми ћемо се у том смислу придружити свакој вашој акцији, а исто тако бисмо молили и жељели да се и ви придружите нашој мирољубивој активности када она следи исте циљеве.

Друг Громико нас је обавестио о вашем ставу у вези са Конференцијом. Ми подржавамо и поздрављамо ове ставове и ми ћемо и даље сарађивати са вама у том погледу. У разговору са мађарским председником другом Фоцком смо заједнички констатовали да постоје извесне могућности да се изврше промене и у политици самог НАТО пакта, што је дошло до изражаја на последњем заседању у Риму. Мислим да европске чланице НАТО-система све више осећају потребу за европском безбедношћу. Јасно, не све подједнако али се тежи у том правцу.

Ви сте, друже Косигин, изнели аргументе ваше владе у односу на ситуацију у Камбоџи и у односу на владу у Камбоџи. Морам да кажем да понашање Совјетског Савеза у односу на догађаје у Камбоџи и Лон Ноллову владу, за нас није представљало никакву посебну преокупацију и ми у том погледу нисмо имали никакве специјалне примедбе. За нас је важно да Совјетски Савез има принципијелан став против агресије у самој Камбоџи. Ваша тактика је ствар ваше оцене и ми у то не улазимо. Ми смо јуче изнели наш став. Ми смо поступали онако како смо управо требали поступити. Ми смо несврстана земља и Сиханук је био свргнут у Камбоџи, и он је нама и другима упутио позив да признајемо његову владу. За њега је у том моменту било веома важна подршка несврстаних земаља."

Алексеј Косигин: "Ми не критикујемо ваш став."

Мийја Рибичич: "Понекад је морална подршка један од великих моралних фактора."

Алексеј Косигин: "Ми нијесмо прекидали односе, али нисмо ни признавали."

Мийја Рибичич: "За нас је било веома важно какав ће став узети Конференција несврстаних на врху, јер је то половина чланова ОУН, било је веома важно да она заузме одлучан став против агресије у Камбоџи, јер морални фактор понекад представља политички веома значајну улогу. Ми знамо како је било за време Другог светског рата, ми смо се борили три године за признавање наше националне владе, борили смо се за моралну подршку, за јавно светско мњење око праведности партизанске борбе у Југославији. То износим ради тога, што се понекад у међународној политици то потцјењује. Мале, средње, несврстане земље понекад немају друго оружје него јавно мњење и политичку акцију. Ово износимо ради тога пошто понекада постоје тенденције ка минимизирању политике несврставања. Постоје разне паушалне критике и неосноване тезе да несврстани изједначавају блокове, да се они окупљају противно критеријумима, да би мале земље требало да се удруже око великих земаља, да је несврстаност допуштена само ако је у складу са тре-

нутним потребама једне или друге земље.¹³

Но, не мислим да говорим у име свих несврстаних земаља, јер ту постоје велике, знатне разлике међу њима. Коначно, смисао несврстаности јесте да се слободно оцјењује свака политичка акција, сваки политички догађај.

У име Југославије морам да кажем да ми не изјадначавамо блокове. Ми мислимо да је до блоковске поделе дошло због постојања империјализма у свету. Знам да ћемо блокове превазићи када се превазиђу основне супротности између социјализма и капитализма. У том смислу морам одлучно да кажем да ми никада не изјадначавамо поступке Совјетског Савеза са поступцима другог блока. Но, то не значи да се, понекада, не слажемо са једним или другим кораком. Ми смо у историјском погледу у многим проблемима повезани у заједничком социјалистичком току. Али, знамо да и у социјализму и социјалистичком свету постоје супротности и противуречности. То знате, коначно, и ви - ви имате своја искуства, ми своја и искуства других.

Због тих супротности које постоје, ми смо независна земља и хоћемо да останемо независни. Наша независност није у супротности са социјализмом, али ми не бисмо хтели да улазимо у све текуће спорове који постоје између социјалистичких земаља. Мислимо да несврстана, неангажована, независна Југославија истовремено представља интерес и Совјетског Савеза. Мислимо да би промена статуса Југославије била опасна за мир у свету. То би нарушило равнотежу на врло осетљивом подручју, да не кажем да то не би било у складу са нашом Револуцијом и одговорношћу коју имамо пред нашим народом. Ми због нашег народа и водимо ову политику. Сматрамо да је политика несврставања дубоко антиимперијалистичка. Чак и у малим земљама, где тренутно постоје неке агентуре и кадровске гарнитуре које су по својој форми проимперијалистичке, те гарнитуре се налазе под великим притиском својих народа и интереса својих народа, и оне су веома кратког века.

С друге стране, мислимо да ни један, а ни други блок не покрива у целини један или други систем - капиталистички и социјалистички, јер је социјализам светски процес.

Друго, што треба да објаснимо је у вези с тим што сте, друже Косигин, рекли синоћ у погледу наше штампе после чехословачких догађаја. Ми у нашим разговорима нисмо хтели да се враћамо на разлике у нашим оценама поводом чехословачких догађаја, нисмо хтели ни да улазимо у одјек и последице за нас и за читав свет. Ми смо о томе дали своје мишљење, дали смо га и другу Громику, а исто тако смо то написали и у поруци наше владе и Партије. Били бисмо веома задовољни што је, иако постоје разлике у оценама, ипак дошло до добре сарадње с вашом земљом на свим подручјима.

Ви сте, друже Косигин, рекли да је наша штампа писала као да ће Совјетски Савез, малтене, напасти Југославију. Морам да кажем да

¹³ Ово је индиректан приговор совјетским ставовима (и штмпи), критикама које Совјети, често, чине на рачун политике несврстаних земаља.

сматрамо потпуно несхватљивим и апсурдним сваку могућност да би Совјетски Савез или нека друга социјалистичка земља угрозила безбедност Југославије. Мислим да би то била катастрофа за социјализам и човечанство. Но, ми ипак у нашој земљи веома много говоримо о нашим мерама за јачање одбрамбене способности наше земље, много говоримо о одбрани наше независности, интегритета, суверенитета, о свему ономе на чему градим концепцију народне одбране. Ми не улазимо у то да се понекад то што радимо у земљи у свету неправилно тумачи. Ми смо дужни да јачамо одбрамбену способност наше земље. Морамо да полазимо од реалности света у коме живимо и радимо. Тај свет је подељен и пун супротности. У њему не постоје само теорије локалних ратова, него и праксе локалних ратова. Ми смо, коначно, живи сведоци таквог локалног рата на Блиском Истоку. Ми смо суседи тог акутног ратног жаришта. Знамо да он прети да се прошири на све стране, не само на све арапске земље - него и на југ Африке, Средњи Исток, Медитеран и Кипар.

Друго, ми живимо на Балкану, а то је географско подручје где су присутни сви ти фактори и државни интереси, и због тога морамо јачати нашу одбрамбену способност. То је тежак терет за нашу земљу, ми само за армију издвајамо око 7% од националног дохотка, без трошкова територијалне одбране."¹⁴

Алексеј Косиџин: "Ми издвајамо још више."

Миџија Рибичич: "Ваша је и одговорност много већа. У том смислу ми тражимо и купујемо оружје и од Совјетског Савеза и од других, тежимо да наша армија буде савремена и способна да брани нашу земљу."

Алексеј Косиџин: "Сигурно ћете узалудно у многим земљама куповати које какве глупости, што се тиче оружја."

Миџија Рибичич: "Свака армија у свету мора да сарађује са свим армијама, мора да води рачуна да буде наоружана у техничком и технолошком погледу као и свака друга. Ја мислим да то ради и ваша армија и ми на то немамо приговор."

Алексеј Косиџин: "Ми имамо само своје оружје и ништа не купујемо на другој страни."

Миџија Рибичич: "Што се тиче посете друга Кардеља Латинској Америци, ми не разумемо повезивање посете друга Кардеља као изасланика Председника Републике - са ма каквом антисовјетском пропагандом у тим земљама. Ако хоћете, ви можете да добијете стенограм свих ових разговора, то друг Бенедиктов може да добије код мене у СИВ-у. На крају крајева, све је то било и објављено, то је јавна билатерала, добри политички односи са тим земљама, а и ми као и ви знамо у ком ловишту се налазе латинскоамеричке земље и ко је тај који највише угрожава њихову независност, не само независност, него и њихов економски развој. Мислим да је читава Латинска Америка у великом превирању,

¹⁴ Послије разговора од 24. јуна из наше амбасаде је послат шифровани извјештај о току разговора и првим утисцима. Повратно из Београда је упућено упозорење да критике и повишени тон не треба прећуткивати, већ одлучније одговорити и енергичније се односити у преговорима.

незадовољству са постојећим могућностима властитог економског развоја. Све њихове декларације последњих година су уперене на то да се економски осамостале, да се омогући трансфер технологије, трансфер капитала, да се поставе на властите ноге.

Ми ни са једном земљом не нормализујемо односе са намером да то буде уперено против неке треће земље. Нама ни на крај памети не пада да би развијали добре односе са Кином на антисовјетским позицијама, и обрнуто, не развијамо добре односе са Совјетским Савезом на неким антикинеским позицијама. Не само што не желимо и немамо право да се мешамо у односе између трећих земаља, већ би то одступало и од наших принципа и слабило наше односе и са једном и са другом земљом. То не значи да, можда, Кина када са нама развија добре односе, не рачуна на ово, можда рачуна - али ми за то нисмо криви. Ми им у том погледу нећемо никада дати никакву подршку.

На крају, јуче сте, друже Косигин, рекли да од политичких добрих односа зависе и економски односи. Ја мислим да је то на одређени начин тачно, али би ипак било добро да кажем да то не зависи од сагласности, од тактичког потеза једне или друге владе. Јер, када би то било тако, било би прилично краткорочно за привреду, привреда би се веома тешко снашла, уколико би односи увек зависили и осцилирали од текуће политичке ситуације. Мислим да би било добро да се заиста оријентисемо на заједничку стратешку политичку оријентацију, на она капитална питања која данас постоје у свету, а то је борба за мир, против агресије, борбе за широки фронт свих оних који желе и теже миру, а то је огромна већина човечанства. Мислим да су то толико широки оквири да можемо у тим оквирима да развијамо врло добру економску сарадњу, материјалне односе. Та сарадња би сваки даном јачала и углед Совјетског Савеза у нашој земљи, а све то би створило климу, па би онда и политичка сарадња била сваког дана боља.

Толико сам хтео да изнесем, јер сам сматрао потребним да се на крају разговора о међународним питањима ипак осврнем на питања за која мислим да је потребно да их рашчистимо и поставимо на чисто."

Алексеј Косигин: "Ја нисам хтео да се заустављам на овим питањима, али пошто сте их ви дотакли, ја ћу их објаснити. Ми у разговору са вама нисмо дали оцену политике несврставања. Али, ви сте покренули то питање на начин као да у нама видите партију и владу која није принципно сагласна са овим питањима. Таква линија код нас не постоји. Вероватно се ово ваше иступање није односило на нашу земљу, него на неку другу. Ми нигде у нашој штампи, нисмо иступали против политике несврставања. Ми немамо чак ни било какву резолуцију, ни одлуку која би говорила о томе да иступамо против политике несврставања. *Али, ако бисте нам саветовали да се придружимо политици несврставања, ми се не бисмо придружили* (подвукао Д. Ђ). Ако бисмо ове ваше аргументе презентирали у нашим организацијама и рекли да је све то тако свето и чисто, ипак се томе не бисмо придружили, с обзиром на то што се воде борбе у свету, и то велике борбе. Дозволите овакву ситуацију - да вас неко нападне; ако бисмо били несврстани, ако бисмо били посматрачи, ми-

слим да би било веома компликовано у тој ситуацији. На пример, ако бисмо у погледу УАР-а (Уједињена арапска република - примједба Д. Ђ), која је нападнута са свих страна, остали неутрални, остали само као посматрачи, све би било сигурно много горе, јер би они сами тешко могли нешто учинити. Једноставно речено, од њих не би остало ништа, њих би уништили и поробили.

У такву светску ситуацију у којој би сви могли живети веома добро, ситуацију какву сте ви описали, светску ситуацију у којој би били сви задовољни, ја се плашим - да ни ви сами у то не верујете, да сами не верујете у такав свет и да нисте у стању да сами верујете у то. Ако марксистички све то гледате, онда нисте у стању да верујете у то. Али, то је ваша ствар, ми то нећемо критиковати, ми се у то не мешамо. Али знамо да када долазе црни дани у тим несврстаним земљама, онда они траже помоћ од нас, траже да им ми помогнемо и ми поштено помажемо, са пуно части. То и не кријемо, уколико се они боре против империјализма.

Ви сте рекли да се не понашате једнако према једном и другом блоку. Вероватно је то тако. Али, ви јавно, у штампи, нигде озбиљно не третирасте то питање. На Конференцији несврстаних није донета ниједна резолуција у том смислу, да се борите против неког од блокова, конкретно империјалистичког блока. Толико сам хтео да кажем о питању несврстаности.

Ви сте покренули чехословачко питање, међутим, ми синоћ у разговору то питање нисмо поменули. Ми, као и раније, и сада можемо да потврдимо да у основи нисмо сагласни са вашим ставом. Ви кажете да нисте сагласни и све остало што иде уз то, али - да ли сте сагласни с тим да се тамо поново врати капитализам и обнове догађаји као они 1956. године у Мађарској? Ви можете да кажете да то није тако, али ви немате таквих података, такве податке имамо ми и нећемо да дозволимо да увреде наше другове и никоме нећемо допустити завојевање социјалистичке земље у Европи. Можда сматрате да је то неправилно, али ми сматрамо то правилним.

Ако бисмо пошли вашим путем, чехословачки догађаји би се пренели на друге социјалистичке земље, што би довело до веома компликоване ситуације и тешких последица, а тај би процес сигурно дотакао и вашу земљу. Због тога, уопште није једноставно разматрати и дати такве оцене као што их ви дајете, и ми у основи нисмо сагласни са таквим оценама.

Ви сте нам објаснили да објективно судите читаву ситуацију, али сте се ипак преварили јер је КП Чехословачке одбила тај пут, мешали сте се са своје стране, својим саветима. Међутим, њима сада нису потребни ваши савети. Ми знамо њихову реакцију и она је негативна у том погледу. Али ви ипак покушавате да то чините.¹⁵

Ја нијесам хтео да се заустављам на том питању јер сам мислио да сте увидели своју грешку у погледу оцене чехословачких догађаја у прошлости. Пошто сте то питање поставили, ја сам морао у оваквој фор-

¹⁵ Овај дио А. Косигин је излагао повишеним тоном и арогантно.

ми да вам одговорим.

Ви сте рекли да добри политички односи имплицирају и добре економске односе. Можда ми нећете поверовати, јер другачије говорите, ја вам такође не верујем, јер ви добро знате каква су у свету кретања. Дозволите једно питање: ако ми са вама заснивамо широку кооперацију у области индустрије и бавимо се питањима економске интеграције - а политички се разилазимо, да ли се та кооперација може нормално развијати, да ли се то може догодити? То никако не значи да ми желимо економски притисак да вршимо на некога, ми нисмо спремни да некога економски притискамо, да би кроз економски притисак постигли своје политичке циљеве или своју доктрину. То није тако. Дакле, развијати економски добре односе значи имати апсолутно поверење, ако тог апсолутног поверења нема, неће се постићи ни то. Ја нећу да наводим пример политике несврстаности. Узмите на пример САД. Користећи се вашим аргументима, ми би требало да имамо одличне односе са САД, мислим економске. Али, да ли сада постоје такве могућности. Ја мислим да ви такође не верујете у то. Фактички се то не може догодити. Да ли мислите да се може догодити да тргујемо са Америком, да испоручујемо стратешку робу - док она, с друге стране, отвара нова жаришта? Да ли се то може догодити? Ја мислим да је то идеалистичка поставка и само идеалисти могу да тако поставе ствар - да се економска питања, економска сарадња може одвијати одвојено од политичких односа и рећи да се економски односи могу развијати независно од политичких.¹⁶

Идеја мира, то је чиста политика. Ако немамо идеје мира, ако је не подржавамо, значи ли то, да треба да развијамо добре економске односе. Ми можемо такође да донесемо резолуцију да економски односи немају никакве везе са политичким односима, можемо то и да потпишемо заједно са вама, али у то нико неће поверовати. Ми смо против тенденције да се са економским притиском постижу политички циљеви и ми се са тим нећемо користити.¹⁷

Ми на такав начин, као што сте ви замислили свет, не можемо да га замислимо, не можемо на такав начин решавати све те проблеме који стоје пред нама. Ја мислим, да о питањима о којима смо јуче говорили са вама, можемо доћи до одговарајућих решења.¹⁸

Молим да се не увредите што отворено говорим, ми смо другови и можемо све отворено рећи један другом, а могли бисмо да то и не

¹⁶ А. Косигин је овим потврдио оно што се у Југославији знало и што се у пракси и догађало са економском сарадњом. Кад год је долазило до политичких захлађења и осцилација - то се одмах одражавало и на економске односе, не само послје чехословачких догађаја, него и раније (у току ИБ-еа, мађарских догађаја...)

¹⁷ Овим се А. Косигин "исправља" да не би био лоше схваћен.

¹⁸ Позив А. Косигина да се СССР и СФРЈ уједине не само у борби против агресора, против војне опасности - "него да ћемо један другоме пружати подршку у циљу заједничког задатка одбране целог социјалистичког система и да нећемо ником, ни појединим лицима, унутар земаља, дозволити да иступају против тога"; да обје стране стоје на принципима мирољубиве коезистенције; "да се суштина наших констатација не садржи само у резолуцијама... већ у борби у складу с тим резолуцијама, у отвореној и активној борби".

кажемо, да просто прећутимо.¹⁹ Али преко неких питања не можемо прећутно прећи, на пример преко чехословачких догађаја. Не могу да замислим да се ваши људи у Југославији односе према чехословачким догађајима, како то понекад штампа пише.²⁰ То би био ударац иза леђа чехословачким комунистима. На крају крајева, Чехословачка у данашње време сакупља снагу, подиже се у политичком и економском смислу, израста и потребна јој је подршка, а не оцене што су биле у прошлости.²¹ Друже Рибичичу, ја мислим да можемо прећи на остала питања."

Мишја Рибичич: "Можемо, само уколико сте сагласни око основног принципа да је поштовање независне позиције Југославије основни предуслов за нашу сарадњу. Ми смо суверена, самостална држава која има своју спољну политику, своју унутрашњу политику, своје везе, бира пријатеље, спремна је на сарадњу, али само - ту желим да будем јасан - уз поштовање њене независне позиције."²²

Алексеј Косиџин: "Ми никада, чак ни једним аргументом, ни једним актом нисмо говорили о томе, да не поштујемо независност Југославије. Ви нећете наћи ни један акт којим би се потврдило да наша Партија и влада на неки начин желе да дискредитују југословенску политику и Југославију као независну земљу. Никада се нијесмо мешали у вашу унутрашњу политику. Ви не можете навести ни једну чињеницу која би говорила о томе да смо покушали да се мешамо."

Мишја Рибичич: "Уколико не рачунамо осам година Стаљиновог притиска."

Алексеј Косиџин: "Ја се не дотичем тог периода, јер нисмо ми тада деловали. Ако погледате иступања у нашој Партији, нашим конгресима, у нашој штампи, ви нећете наћи аргументе који би говорили против вас.²³ Ако би узели вашу штампу, могао бих да нађем читав кофер тих иступања против Совјетског Савеза. Ја мислим да би у овом погледу могли мењати улоге, тј. ми бисмо могли вама да кажемо оно што сте ви нама рекли. Дајте да израчунамо колико сте листова хартије потрошили пишући о нама, а ми о вама. Због свега тога, ја у нашој дискусији нисам ни покренуо то питање, али ви сте га дотакли и било је потребно да вам одговорим."

Мишја Рибичич: "Ви сматрате да је наша позиција, позиција не-сврстане Југославије, независне Југославије - идеалистичка позиција, да живимо у свету који не постоји, да не постоје никакве могућности да се

¹⁹ А. Косигин је увидио да је са ароганцијом и са повишеним тоном претјерао и покушао да то неким млаким извињењем ублажи, јер су се чланови југословенске делегације, док је Косигин говорио, осјећали увријеђено врпољећи се нервозно на својим сједиштима, тражећи погледом од Рибичича да реагује.

²⁰ Ово је "стара" совјетска теза, да народ у Југославији мисли ругачије од свог руководства и "режимске штампе".

²¹ А. Косигин овим алудира на југословенске оцјене чехословачких догађаја.

²² И М. Рибичич је, овдје, повисио тон и испољио нервозу.

²³ Часопис "Плановоје хазјајство" (часопис Госплана) донио је "врло негативан и увредљив чланак против Југославије, и то часопис који је под контролом владе СССР... у ком се доказује како економика и социјализам у Југославији пропадају" (В. Мићуновић, *Ibidem*, 73).

таква Југославија одржи у реалном свету у коме постоје два велика блока, да је то немогуће. Другим речима, да ми водимо нерeалну политику, да не можемо да постојимо. У *шом смислу треба јасно да кажемо да што није тачно, јер ми постојимо, водимо реалну политику, имамо државу, имамо владу, имамо армију, имамо огроман фронт наших савезника у свету, имамо мишљења и подршку, и што је наша позиција, што је наша стабилна позиција која сиречава сваку авантуру на наш рачун*". (подвукао - Д. Ђ)

Алексеј Косићин: "То уопште не произилази из мог излагања. Ако ви тако продужите, мислим на тај начин, онда ја треба, такође, да кажем, да је Совјетски Савез суверена и самостална земља. То што сте рекли о авантуристичкој политици, одакле вам то, на то чак нисам ни помислио."²⁴

Милија Рибичич: "Рекли сте да ће нас сутра напасти велика сила и поставили питања шта ће бити са нама."²⁵

Алексеј Косићин: "Ја сам поставио питање - уколико би вас нападала друга држава, да ли би Совјетски Савез могао мирно да посматра и како бисте се ви осећали."²⁶

Драгољуб Будимовски: "Ни ми нисмо мирно посматрали када су вас напали."

Алексеј Косићин: "То што сам ја говорио - уколико би вас напали и да то не би могли мирно да посматрамо, да стојимо, то одговара ономе што сте ви рекли. Али, одакле вам ови закључци које сте ви направили, они мене веома изненађују. Из разговора који смо водили заједно - то не проистиче и зато сам се зачудио."

Када говорите о томе да имате пријатеље у свету, другове,²⁷ ја мислим да већ пријатеља од Совјетског Савеза сигурно немате. Ја мислим да у свету не постоје ближи односи од односа између совјетског и југословенског народа."²⁸

Милија Рибичич: "То су односи између двије земље које су оствариле револуцију."

Алексеј Косићин: "Али закључци какве сте ви направили, помињући неке авантуристичке покушаје, нама су страни."

Милија Рибичич: "Мени је врло пријатно чути да су моји такви закључци погрешни."²⁹

²⁴ Преговори су се одвијали у све нервознијој и напетој атмосфери тако да нијесу много обећавали.

²⁵ У том моменту ни М. Рибичич ни ми у делегацији нијесмо, ни у мислима, претпостављали да нас може напасти, двадесет година доцније, таква сила као што је НАТО и да нам, тада, неће нико притећи у помоћ.

²⁶ У моменту напада на Југославију, није више било Совјетског Савеза, али је постојала Русија која, објективно, није могла ни смјела војнички прискочити у помоћ. Вјероватно да је дипломатски могла више урадити него што је урадила. Али то је друга прича.

²⁷ Деведесете године показале су и колико смо имали пријатеља.

²⁸ Совјети настављају праксу "подвајања народа и руководства у Југославији" - како се то квалификовало у југословенском врху власти и Партије.

²⁹ Овим Рибичич као да хоће да каже: Добро, добро, али ћемо, за сваки случај, и даље, бити опрезни, и поред те ваше изјаве.

Алексеј Косигин: "Ја сам дужан да кажем. Мене веома изненађују ови закључци, јер ми нисмо упутили никакву увреду на рачун југословенске владе и народа. Још једном желим да изнесем, да констатујем, да се не слажем са овим вашим закључком, аргументима о којима сте говорили и, ако треба, потписаћу и резолуцију са 100% сигурности, да Совјетски Савез никада, ни у својим мислима, није имао намјеру коју сте изнели у свом излагању."

Мишија Рибичич: "Да, ако се сагласимо у том смислу да је наша сарадња могућа само на поштовању свих принципа написаних у Београдској декларацији. Ти принципи су прекинули једно врло неприродно стање које је постојало у односима између наше две земље до 1955. године, неприродно јер није одговарало ни интересима наших народа ни интересима ваше земље. Уколико смо у том погледу сагласни, а мислим да јесмо, онда нису толико важне поједине речи и аргументи, важан је само принцип, а то даје трајну и стабилну основу за даљу сарадњу."³⁰

Алексеј Косигин: "Ако узмете у обзир оно о чему смо се јуче сагласили, видећете да смо изразито нагласили самосталност и да смо с тим сагласни; али уколико захтевају да се сложимо у погледу чехословачких догађаја, ми се апсолутно нећемо сагласити. Значи, суверенитет је (подвукао - Д. Ђ). Али речи су за мене и те каквог значаја, оне су понекада најјаче оружје. Кад отпутујете у своју земљу, можете слободно да саопштите другу Титу да је наш став остао чврст, непоколебљив, неизмијењен и да већег пријатеља од Југославије немамо,³¹ а да ви имате свој најбоље пријатеља у Совјетском Савезу, као и ми, да ми нико неће моћи да измени."³²

Вељко Мићуновић: "Слушајући дискусију последњих десет минута, имам утисак да је ту био неспоразум. Када је друг Косигин завршио са излагањем о спољној политици, предложио је да идемо даље по дневном реду. Друг Рибичич је, пре него што пређемо на следећу тачку дневног реда, као председник наше владе - поменуо да је наша спољна политика и унутрашња таква каква јесте и указао на потребу да нас прихватите као партнера са таквом спољном и унутрашњом политиком, да се не тражи никакво признавање независности Југославије, ни од стране совјетских пријатеља ни од социјалистичких држава,³³ ми се не обраћамо ни једној земљи у свету да нас признаје, ми то не тражимо већ четврт столећа ни од кога. Исто тако, не тражимо ни од једне владе да призна-

³⁰ А. Косигин је читаво вријеме говорио повишеним гласом, чак и арогантно, тако да је - пошто је завршио - настала тишина. Одговорити истим тоном и начином, водио би, могуће, у прекид преговора. Та се опасност уочила у југословенској делегацији, па је без тражења ријечи, у разговор ускочио амбасадор Вељко Мићуновић.

³¹ Први пут да се чула једна оваква изјава од неког из врха совјетске Партије и владе од 1948. г. Вјероватно је њу изговорио у једном моменту повишеног полемичког набоја и да тако није мислио Косигин.

³² То што се, доцније, све дешавало у вези са Југославијом, ипак је то неко "могао измијенити" и, на жалост, измијенио је.

³³ Вељко Мићуновић овим, у неку руку, излвачи М. Рибичича из непрецизне изјаве, а за коју се "ухватио" А. Косигин - да је негира.

је нашу независност, то се разуме само по себи, јер ми постојимо већ 25 година као држава, тако да се такав проблем данас није ни поставио. Друг Рибичич је предложио да совјетски другови, пре него што идемо на другу тачку, прихвате, односно рекао је да претпоставља да прихватају позицију Југославије, рачунајући на нашу унутрашњу и спољнополитичку позицију, онакву каква јесте, а не да се угрожава независност, итд."

Алексеј Косиџин: "Још једном понављам да се ми апсолутно не мешамо у унутрашњу политику."³⁴

Вељко Мићуновић: "Друг Рибичич је мислио на то да нас партнери схвате и приме какви јесмо, јер смо ми партнер који има такву политику у Европи, Африци, Азији, да нас схватите као таквог партнера, како би се могли договорити о свим стварима. У томе је био смисао речи друга Рибичича, а не о нечем другом."

Алексеј Косиџин: "Ми Југославији не предлажемо никакву другу унутрашњу политикку, она онаква каква јесте - нека и остане."³⁵ Добро, да пређемо на следеће питање."

М. Рибичич је, у наставку разговора, рекао³⁶ да између СФРЈ и СССР-а постоји доста добар развој сарадње у свим доменима, и да се заснива на реалним основама; да се залажемо за унапређење и стабилизацију те сарадње; али и да сматрамо да, исто тако, постоје и разлике између двије земље, које не треба да буду препрека сарадњи; залажемо се за сталан дијалог између наших влада, па утолико више придајемо значај овој посјети и разговорима. Добро је, наставио је М. Рибичич, што су учестале посјете високих личности из наше земље СССР-у (Громика Југославији), најављене посјете ваше парламентарне делегације нашој земљи. Позивамо другове Бајбакова и Петоличева да дођу код нас. Наша међусобна размјена, иако задовољавајућа, последњих година - не напредује. Планирани пораст предвиђен у дугорочном споразуму од 14% - није реализован ни 3%. Да би је успјешили ми смо предузели низ системских мјера (царинске повластице, бенефиције за увоз из СССР-а и сл). Мислим да је клириншки начин плаћања фактор који отежава и успорава размјену - па предлажемо да га замијенимо конвертабилним начином плаћања.

Мислим да морамо и једни и други учинити све да не дође до пада размјене. А ми смо заинтересовани да будемо присутни и у Совјетском Савезу и у социјалистичким земљама најмање са 1/3 наше размјене, јер и наша размјена са Западом расте. Иако је СССР доста економски присутан у СФРЈ, то није довољно у односу на његову величину. Ми дајемо велики значај кооперацији, специјализацији и научно-техничкој

³⁴ А. Косиџин каже: "... да се ми апсолутно не мешамо у унутрашњу политику", изостављајући спољну политику.

³⁵ Иако је В. Мићуновић, а и М. Рибичич, говорио и о спољној и унутрашњој политици ("Друг Рибичич је, пре него што пређемо на следећу тачку дневног реда, као председник наше владе поменуо да је наша спољна политика, и унутрашња, таква каква јесте...") - А. Косиџин је рекао: "Ми Југославији не предлажемо никакву другу унутрашњу политику - не спомињући спољну политику. И то је изговорио - повишеним тоном и нервозно.

³⁶ И овај дио Рибичичева излагања парафразирам.

сарадњи са СССР-ом, много већи него до сада.

А. Косигин: "Колико је било учешће Совјетског Савеза у трговини са Југославијом, односно када је било највеће?"

М. Рибичич: "Само прве године после рата, али то је онда била срушена земља и све је зависило од помоћи, а затим је тај обим био највећи 1968. године."

А. Косигин: "Сада се врло често и лако заборавља прошлост, али је понекад потребно да се помене."

М. Рибичич: "Мислим да је то у ствари назадовање, јер је робна размена Југославије и Совјетског Савеза толико порасла, да то у ствари представља пад."

А. Косигин: "Ако погледате историју онда ће вам то бити одговор."

У наставку разговора *М. Рибичич* је навео да постоји сарадња између наше двије земље у аутомобилској индустрији, а могућност постоји и у машиноградњи, у компјутерској техници, у погледу гасификације Југославије и у другим областима (и СССР и СФРЈ су имали лиценцу ФИАТ, аутомобилска индустрија).

А. Косигин упада у излагање *М. Рибичича* (што је иначе често чинио током преговора) са питањем: "Дозволите да поставим једно питање: да ли бисте учествовали уколико бисмо градили велику фабрику теретних аутомобила од 20 тона делом ... са капацитетом од 150.000 аутомобила годишње, а сама фабрика би коштала 3,5 милијарди долара... Да ли бисте учествовали у таквој кооперацији?"³⁷

М. Рибичич је одговорио да смо и ми произвођачи теретних аутомобила и да треба видјети програм те будуће фабрике. У дискусију се укључио и *Драгиша Ђоковић* објашњавајући да производио дизел моторе и камионе од осам тона плус приколица, значи 16 тона. За сада не много, али у перспективи и у кооперацији може се увећати производња. *М. Рибичич* додаје - производимо око 10.000 теретних возила, а ту су урачуната и возила од 5 тона носивости. Добро би било да све ове пројекте укључимо у наша размишљања око петогодишњег плана (наша фабрика ради по лиценци њемачке фирме "Даиц"). У вези са 5-годишњим планом треба да видимо и перспективе сарадње у области бродоградње, нафте, гаса и других сировина, проблеме трговине и друге проблеме, за наредних 5 година. Ми сарађујемо и са земљама СЕВ-а, па је та сарадња повезана и са нашом сарадњом са вама. И ту сарадњу желимо да продубимо јер ми у СЕВ-у сарађујемо већ 5 година, на бази постојећег уговора. *М. Рибичич*, у даљем излагању, предлаже: "У вези са економском сарадњом, можда би било добро да се сада, кад смо у Москви састану друг *Ђоковић* и његов колега из Мешовитог комитета (Перцев - примј. Д. Ђ) па да разговарају о конкретним питањима". *А. Косигин* није реаговао на овај предлог, правио се као да га је пречуо.

М. Рибичич је наставио излажући предлоге за развијање сарадње наших и њихових научних института, поготово што су Совјети у врху

³⁷ Фабрика је, касније, изграђена на ријечи Кама, и носила име Палмира Тољатија.

свјетске науке; сарадњу у области културе, просвјете.

М. Рибичич је дао још један конкретан предлог: "Члан делегације је и секретар за информације па би могли да искористимо то за учвршћивање даље сарадње на подручју узајамног информисања. Мислим да би чак изостали многи неспоразуми уколико би имали боље информисање.

А. Косигин: "О каквој информацији се ради?"³⁸

М. Рибичич: "Мислим да би требало да разговарамо око ових информативних активности."

Драгољуб Будимовски: "Ту је штампа, радио, телевизија, све институције које се баве с тим пословима и сарадња међу њима."

А. Косигин: "Ако би информације унутар Југославије биле повољније, то би имало утицаја."

М. Рибичич је реаговао тврдњом да у СССР-у не знају колико се пише о Совјетском Савезу, најмање 100 пута више него у СССР-у о Југославији (мисли на позитивна писања о СССР-у). На то је *А. Косигин* узвратио: "Мислим да грешите. Ако хоћете, можемо да сакупимо и ваше и наше, па видимо... ви никада код нас нећете наћи зле критике против Југославије у нашој штампи. Међутим, код вас се то често догађа. Ако би све што читамо сакупили на једну гомилу, било би тога доста."

М. Рибичич у наставку излагања изјављује да смо ми у Југославији заинтересовани да буде што више информација о СССР-у и да буде што више узајамних посјета. У посљедње вријеме било је много наших угледних личности у посјети Совјетском Савезу, но, неки наши позиви најугледнијим друговима у СССР-у остали су отворени; мислим да смо сагласни да са узајамним информисањем учинимо корак даље, па предлаже да се министри договоре о конкретним формама сарадње, како би то било што ефикасније; за сарадњу смо градова; недовољно сте присутни у нашем туризму, а и ми у вашем. Ваша земља је лијепа; корисно би било ако отворите ви ваш конзулат у Загребу, а ми наш у Кијеву; мислим да постоји добра сарадња на подручју народне одбране; ми такође производимо оружје, исто тако добро; заинтересовани смо да са вама остваримо кооперацију у производњи оружја.

А. Косигин опет није реаговао на предлог да се састану министри за информисање,³⁹ а за посјете Бајбакова и Патоличева је рекао: "Што се тиче Патоличева и Бајбакова, њих морамо просто задржавати, јер они толико теже томе да иду у Југославију, јер би они једноставно отишли код вас на обалу, седели, купали се и не би се ни вратили."⁴⁰

У изгледи на веће туристичке посјете Совјетском Савезу и укида-

³⁸ Тај предлог је иницирао А. Косигин да пређе у оштру критику југословенских средстава информисања.

³⁹ Али је, као успут, додао: "То можемо да констатујемо и у комуникеу".

⁴⁰ А. Косигин: "У потпуности поздрављамо то да у закључцима напишемо да смо се узајамно договорили о посетама, о проширивању контаката".

Патоличев је први посјетио СФРЈ, домаћин му је био Драгиша Ђоковић. Том приликом Патоличев је посјетио Црну Гору (Будву и Титоград - Подгорицу), а доцније је дошао и Н. К. Бајбаков - у Југославију.

ње виза А. Косигин се није сложио са укидањем виза, па каже: "У погледу виза код нас постоји посебно гледиште које се не односи на југословенске грађане, већ на друге. Има много знатижељних људи који би хтели да дођу код нас, не из туристичких, него других побуда. Ту се не мисли на социјалистичке земље и Југославију⁴¹...". Око питања кооперације водио се разговор и о кооперацији и војној индустрији. А. Косигин се интересовао по чијим лиценцама производимо поједина оружја. Одговорно му је: "Неке су ваше, неке наше властите, а неке западне". Косигин се интересовао и какве авионе производимо, а одговорено му је да производимо авионе - ловце (мале млазне авионе). Након тога А. Косигин изјављује: "Ми смо се у вези кооперације у војној индустрији договорили да у трећем кварталу ове године у Југославију отпутује наша делегација на високом нивоу која ће се договорити у вези са кооперацијом⁴²... Ми се придружујемо ставу да у сваком погледу сарађујемо. Ја мислим да би највише пажње требало поклонити петогодишњем развоју... Што се тиче робне размене, ми смо за развијање и унапређење робне размене. Треба, наравно, пронаћи робу коју би ми куповали код вас а ви код нас, па да се договоримо о куповини... Ми смо код вас велики купци робе широке потрошње. Као што знате, сав свет тежи да се ослободи робе широке потрошње и да купи оговарајуће сировине. *Због тога ово не можемо назвати узајамно корисном трговином, што је релативно узајамно корисна трговина* (подвукао - Д. Ђ)... Кад се изврше све узајамне консултације за петогодишњи план, онда то министри могу конкретно да разраде⁴³... Ваш предлог да напустимо клириншки начин плаћања и пређемо на конвертибилну валуту, то не можемо да прихватимо ... који додуше има своје недостатке али има и своје предности. Такође могу да констатујем да и конвертибилни начин плаћања има своје плус и минус... Али, наша трговина са социјалистичким земљама није увек чисто комерцијалног карактера... На пример, ако би ми сировине продавали на капиталистичком тржишту за конвертибилну валуту, могли бисмо да правимо много боље аранжмане него када то чинимо са социјалистичким земљама... Ви гледате само у једном правцу а ми у оба.⁴⁴ Шта то значи? Све социјалистичке земље су практично на нашим испорукама нафте; такође и у погледу обојених метала... затим угаљ за коксирање, 6-7 милиона тона житарица итд."⁴⁵

На *Рибичичеву* констатацију да СФРЈ има са низом земаља конвертибилни начин плаћања (са УАР, Индијом, Сиријом...), са Западом, Косигин ће, овог пута, казати: "Али ви сте социјалистичка земља и ми

⁴¹ По оваквој Косигиновој формулацији испада да Југославија није социјалистичка земља.

⁴² Доцније је делегација и дошла на челу са министром народне одбране, маршалом Гречком.

⁴³ Пажљиви читалац ће уочити да А. Косигин дио југословенских предлога не прихвата, на дио прећутно не одговара, а са онима са којима се слаже декларативно и да уђу у комунике - оставља да се доцније рјешавају и конкретизују. Али је конкретан у погледу војне сарадње.

⁴⁴ А. Косигин и даље не одустаје од упућивања жаока на рачун Југославије.

⁴⁵ Овим А. Косигин ставља до знања да смо и ми по том питању повлашћени у трговини са СССР-ом.

желимо да вам дамо предност... У коминикеу можемо да запишемо да треба подржавати унапређење трговине... То исто се односи и на питање науке и просвете... Што се тиче СЕВ-а ... ви знате да је СЕВ ванблоковска економска организација. Ми смо спремни да примимо у чланство СЕВ-а све земље, а у првом реду несврстане земље. То не противречи вашој политици несврставања. *Изволијте у СЕВ, сарађујте као све остале земље у оквиру СЕВ-а* (подвукао - Д. Ђ)... То вас не би ни у чему обавезивало и не бисте имали никаква ограничења у том погледу. На примјер, ваши другови су дошли на сесију у Варшаву као и све остале социјалистичке земље. Тамо су се разматрала деликатна питања о кооперацији, интеграцији, у погледу инвестиционе банке итд. Ваша делегација није учествовала у разматрању тих питања⁴⁶... Ако узмете вашу финансијску ситуацију, са кредитима од 600 милиона долара, које вам је дао Мс Nаmага, зашто се онда плашите СЕВ-а? Уђите у организацију СЕВ, немате чега да се плашите, тамо су социјалистичке земље и то пружа низ предности у области кооперације... Ја вам ово не говорим зато што бих желео да вам натурим идеју о чланству у СЕВ. Ви можете размотрити да ли вам се допада, да ли вам је то потребно... Следеће питање је питање народне одбране... Ми смо сагласни да јачамо нашу војну сарадњу и желимо да у овој области постоји стално, непрекидно јединство и сагласност... Ми имамо међународну банку за економску сарадњу. Постоји трансферабилна рубља која се може користити у свим социјалистичким земљама⁴⁷... Ви, такође, користите ову банку... ваша предузећа која ви називате главним предузећима... могу да се укључе и да користе ову банку."

М. Рибичич: "Што се тиче СЕВ-а, сада не бисмо ништа мењали у нашем статусу. Мислим да постојећи уговор даје широке могућности сарадње у СЕВ-у."

Д. Ђоковић: "Не ради се о томе да ли хоћемо или нећемо да сарађујемо. Ми смо тачно прецизирали по чему желимо да сарађујемо и где имамо интерес да сарађујемо. Међутим, по нашем мишљењу постоји нешто друго. Од 23-ће сесије на овамо тај наш уговор са СЕВ-ом се рестриктивно тумачи. Ми смо недавно информисани о неким активностима у СЕВ-у, о тражењу нових форми и облика сарадње, о формама о којима ви, друже председниче, говорите и ми смо заинтересовани за ту сарадњу."

А. Косићин: "Немојте мислити да вас наговарам да уђете. Ми сада о СЕВ-у не можемо конкретно говорити, јер је то међународна организација и ја нисам компетентан да о томе говорим. Онда ће друг Рибичич тумачити да ја нарушавам самосталност Југославије и присиљавам вас да уђете у СЕВ."

⁴⁶ Делегацију на засиједању сесије СЕВ-а у Варшави сачињавали су Александар Грличков, потпредседник СИВ-а и Драгиша Ђоковић, члан СИВ-а, који су присуствовали само на првој тачки - прослава рођења Лењина, и били су, том приликом, примљени код председника Пољске Болеслава Бејрута.

⁴⁷ Трансферабилна рубља није била физички емитована, већ је била обрачунска (књижна) валута у оквиру СЕВ-а, а курс изједначен са рубљом.

М. Рибичич је реаговао на Косигинове алузије на *Mc Namara* кредите и рекао да ми не добијамо кредите само од Америке, већ и од ММФ, од Светске и других банака, али и ми дајемо кредите другим земљама.

А. Косиџин: "Ја сам видео да вам *Mc Namara* узима 5-6% за дугорочне кредите... Ви сте узели кредит за изградњу хидроцентрали... да ли је наша опрема за хидроцентралу Ђердап лошија од америчке... Ви дајете конвертибилну валуту другима. Могли би економичније то радити, лакше би се са нама обрачунали него са њима" (јефтиније 10% како је рекао - Д. Ђ). Разговор је вођен и о туризму и могућностима да се ту повећа приход и у СССР-у и СФРЈ. У разговор се укључио *Скачков* и казao: "Сада смо предузели кораке у ширим размерама за изградњу хотела, капацитета за смјештај".⁴⁸ На то је додао *Косиџин*: "Ти кораци нису тако велики... Код нас, као што сте видели, нема келнера мушкараца, све су то жене... Код нас то није популарно... Мушкарци код нас не воле да буду келнери..."

Ја мислим да на крају можемо да се договоримо да издвојимо Бајбакова, Кузмина и Перчева, а исто тако и другове са ваше стране, који би, док сте ви на путовању по Совјетском Савезу, припремили добар материјал за коминике. Што се тиче самог коминикеа, са наше стране би био одговоран друг Громико, а са ваше вероватно друг Пеших, да припреме текст коминикеа и да га усагласе... Молим вас, на крају, да схватите да нисам желео да вас увредим, кад смо размењивали мишљења о неким питањима. Немојте сматрати то непријатељским него, баш обратно, пријатељским. Мислим да ћемо правилно констатовати - ако констатујемо да је разговор протекао у пријатељском тону. Мислим да ће то одговорати стварности."⁴⁹

М. Рибичич: "Слажем се... Ако би било више разговора, вероватно би ствари биле много јасније. Сада је после 15 година ово први сусрет двају председника влада - Југославије и Совјетског Савеза. Ако има само толико разлика колико је било речи о њима, онда је то чак и мало за прекид од 15 година. Понекад је и ситуација немирна, па смо и ми нервозни."

А. Косиџин: "Напротив, ми нисмо у нервози."

М. Рибичич: "Треба да схватите да смо мала земља и да морамо да водимо рачуна о свим факторима."

А. Косиџин: "Не бојте се. Изнели сте *Fock*-у и ми ћемо размишљати о тим питањима."

Бајбаков (СССР): "Замолио бих другове из југословенске делегације (министре) да се састанемо у 16,00 часова."

Д. Будимовски: "С ким могу да разговарам о сарадњи на подручју информисања?"

⁴⁸ Од бројне совјетске делегације у току преговора нико се није укључивао у дискусију, осим Скачкова - са овом једном реченицом.

⁴⁹ *А. Косиџин* је, на крају, овим хтио да се извини за арогантно понашање, честе неприкладне алузије, оштре критике и не баш домаћинско понашање. Вјероватно му је на то неко од совјетске стране указао - да је претјеривао, као и да не би било добро да разговори заврше са негативним конотацијама.

А. Косиџин: "О томе ћу разговарати у Централном комитету па да видимо с ким је најбоље да се састанете по питању информисања. По-саветоваћу се са друговима који се баве тим питањима."

М. Рибичич: "Захваљујем."

III

СТЕНОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ

са завршних југословенско-совјетских разговора, одржаних 30. VI 1970. године у 17,30 часова у Москви

А. Косиџин: "Најпре треба да се извиним што сам закаснио. Почели смо разговоре са Насером који су доста компликовани."⁵⁰

М. Рибичич: "Хтео бих да кажем да је на путу по СССР-у било лепо, да смо много видели, колико се могло упознати за ово кратко време. Видели смо да постоји велики интерес за економске, културне и друге односе са нама."

А. Косиџин: "Вероватно и политичке. Изволите о чему да разговарамо!"

М. Рибичич: "Најпре би требало да се договоримо око Коминикеа. Ту нема много отворених питања, али би можда било добро да то усагласимо јер се ради о завршном Коминикеу. Пођимо по странама."

Напомена: Коминике је, послјије дискусије, усаглашен (формулације), без већих спорења.

А. Косиџин: "На крају, ако дозволите, рекао бих неколико речи. Као прво, да вас замолим да не сматрате да су ови наши разговори имали заострен карактер... пре бих рекао да су били отворени, а када су отворени онда се појављују и такви моменти. Ако на крају сумирамо разговоре можемо констатовати да смо успели да се разумемо и да је наш сусрет имао карактер узајамног разумевања. Наш Политбиро, када је донео одлуку да се састанемо, није имао у виду да се у контактима појаве пукотине, већ обрнуто, да још више приближимо наша гледишта.

Хоћу да истакнем да овај наш сусрет нема трговачки смисао већ да има више политички карактер, карактер зближавања, а то онда подразумева и економско зближавање. Овом приликом ми смо правилно схватили да треба широко да развијамо економске односе. Међутим, специјализација у оквирима економских односа не може бити на добрим основама и добро организована без одговарајуће политичке климе. Уколико не постоји поверење онда се оваква питања не могу успешно решавати... Молимо да схватите да је линија наше партије, нашег руковод-

⁵⁰ А. Косиџин је, опет, био као домаћин - недопустиво некоректног понашања према свом госту - југословенској званичној делегацији. Закаснио је 47 минута на заказани састанак поводом Коминикеа. Друго, начин на који је правдао закашњење је још неприхватљивији: "Почели смо разговоре са Насером који су доста компликовани", а то, другим ријечима речено - значи: за њега је то било важније од састанка са југословенском делегацијом, која је и прва дошла, која одлази, коју треба да домаћински испрати.

ства, курс на зближавање и јачање економске сарадње преко политичких односа.

Ми смо Вам веома захвални што сте допутовали и мислим да на наш сусрет неће пасти ни најмања сенка неразумевања.

Замолио бих Вас, друже председниче, да примите поздраве у име друга Брежњева, који није имао могућност да се састане са Вама због болести, он има грип... једва је устао да се *састане са Насером* (подвукао - Д. Ђ)... Примите моју захвалност."⁵¹

М. Рибичич је у завршној речи нагласио: "... да и ми исто тако позитивно оцењујемо Коминике, наше разговоре... мислим да би било добро да се реализује све што је било потврђено у разговору ... било би веома добро и врло позитивно да се реализује и Ваша посета, друже Косигин, нашој земљи. То би имало великог одјека на нашу и светску јавност..." . На самом крају *Рибичич* је замолио Косигина да пренесе поздраве Брежњеву "... и знамо да сигурно има разлога што није примио нашу делегацију..."

Разговори завршени у 18,05 часова.

⁵¹ Кад је у питању састанак са Насером, грип није био сметња.

ФИЛОЗОФИЈА ИСТОРИЈЕ

Срђа ПАВЛОВИЋ*

ДА ЛИ ЈЕ БАЛКАН ДИО ЕВРОПЕ?

Када се размишља о Балкану и његовим везама (или недостатку и неадекватности веза) са европским културним простором, неминовно се намеће и питање о карактеру контаката који постоје на назначеној релацији. Природа и унутрашња динамика интеракције између ове двије средине једно је од значајнијих питања којима се одавно баве историчари, социолози и политиколози.

Сврха овог кратког есеја јесте да назначи неке карактеристичне црте ових односа у савременом контексту и да обиљежи маргинализован балкански културни круг. Овај есеј ће такође дотаћи проблем историјске презентације култура и народа који почивају на другачијем концепту времена од онога у оквиру којег функционише савремена историјска наука.¹ Осим тога, чини се сврсисходно елаборирати и на тему тренутне позиције Централне Европе, као географског, политичког и културног концепта, у односу на западноевропски миље и положај који Балкан заузима у том систему односа.

Реални оквири у којима је смјештен и осмишљен концепт Централне Европе неодолјиво подсећају на граничнике који *периферију* одвајају од *центра*. Централна Европа је заузела мјесто које је, до прије једне деценије, заузимала Источна Европа - периферија и маргина западноевропске цивилизације; мистични и непредвидиви пејзаж источно од Беча.² У оваквој подјели улога, Балкан заузима интересантну позицију. Његов положај је, у првом реду, одређен у оквиру саме Средње Евро-

* Аутор је асистент на катедри за историју Алберта Универзитета, Едмонтон.

¹ Генерално посматрано, научни апаратус историјске науке почива на линеарном концепту времена, идеји промјене и прогреса. Насупрот таквој, општеприхваћеној аналитичкој категорији, стоји циклични концепт времена, толико карактеристичан за све словенске културе, као и за традицијске културе других народа.

² Имагинарне и реалне границе Источне Европе зависиле су, у многоме, од географске лоцираности самих картографа. По том принципу су се и помјерале, показујући сву своју флексибилност и имагинарни карактер. Сходно томе, одредница "источно од" често је значила: источно од Париза, Прага, Будимпеште, Љубљане или Загреба.

пе - као географска, политичка, економска и културна ивица периферије. Са западноевропског становишта, Балкан је још (или данас неупоредиво више него икада раније) дио Оријента.

Распад комунистичких система у Европи и нестајање Берлинског Зида (као физичке препреке за директну комуникацију), донио је као резултат оживљавање ранијег концепта Централне Европе - хомогеног политичког и културног простора. Иако је оваква категоризација одавно у употреби, модерни аналитичари су сматрали за потребно да на све стране разгласе смрт једне и рођење (или васкрснуће) друге Европе.³ Судајући по тренутним политичким, економским и културним трендовима у Европи, чини се да се полако исписује нови рјечник имагинарних предјела.

У овом новом окружењу концепт Централне Европе се, у основи, појављује као репрезентација сталне борбе против маргинализације и као покушај да се изнова дефинише идентитет хетерогеног геополитичког и културног миљеа. Јер упркос свим напорима да се ствари представе у другачијем свијетлу, овакав миље је хетероген феномен. Проблем лежи у чињеници постојања знатних разлика између идеалистичког и поједностављеног концепта Европе као јединственог културног простора и реалности савремених трибализама унутар и изван такве Европе, без обзира да ли су они резултирали ужасима "етничког чишћења" или не. Са друге стране, није свако очаран новом формом европског идентитета и очигледна су неслагања о валидности новог концепта о "јединству у разликама". Чак и када би прихватили тврдњу да је Европа концепт без граница, стварност нас присиљава да из тог концепта искључимо све земље (са изузетком Аустрије), које су некада чиниле простор зван као *Mittleeuropa*. Такав приступ може лако креирати нестабилност и осјећај културне дезоријентације. Једна од карактеристичних манифестација унутрашњих тензија и реакција на нови тренд јесте изнаглажење заклона у локализованом осјећању идентитета везаном за специфичну и јасно омеђену територију. Савремена Европа је постала поље развоја и дјеловања различитих форми национализма који наглашавају потребу за повратком на чисте (митске) и "стабилне" темеље "стarih традиција". То је позив на враћање хомогеном идентитету који се сматра здравом заједничком пра-основом, или, како је то дефинисао Салман Ружди - повратак апсолутизму чистог. Процват културног регионализма и малих национализама карактеристичан је за европску историју током протеклих двадесетак година. Европски идентитет оставља мало маневарског простора за велики број придошлица и популацију из дијаспоре, који сада настајују земље матице на европском континенту. Ако се, пак, овом питању приступи из историјске перспективе, говорити о Централној Европи (Европи) као кохерентном тијелу веома је ризично. Очигледне разлике у националним културама су много дубље него

³ У овом погледу значајни су радови британског публицисте и историчара Тимоти Гартон Аш-а. Скоро да би се могло тврдити да је његова изјава: "Источна Европа је мртва", имала карактер иницијалног праска у креирању (ре-креирању) концепта Централне Европе.

њихове сличности. Савремена политичка тактика наглашавања сличности и занемаривања разлика неодољиво подсећа на знани апаратус националистичке реторике и веома је сумњива. Централна Европа, као препознатљива културна арена, са свим елементима унутрашњег динамизма и разлика, више личи на граничну област много већег и често негостољубивог простора - Запада.

Данашња перспектива нам дозвољава да оживљавање концепта Централне Европе (Европе) тумачимо на много начина. Један од начина јесте анализирати овај феномен као врсту носталгије за Европом које више нема. Истовремено, овим се приступом може рационализовати бијег у креирање сопствене, замишљене Европе - као неминовност коју је наметнуо живот и негостољубивост Запада. Уколико се не може бити прихваћен од стране Европе/Запада брзо и безболно, прибјегава се креирању те личне, имагинарне Европе. У њој се, потом, локални идентитети могу лакше успоставити и "постојати". Неки историчари виде Централну Европу као политичку фразу измишљену од стране интелектуалаца који су тражили контра-тежу термину Источна Европа.⁴ У овом контексту, одредница Источна Европа је схваћена као пежоратив, пошто се термин "источни" обично везивао за Русију и Совјетски Савез. Изједначавања у овој равни нијесу прихватљива за многе, с обзиром да негирају постојање линија независног историјског развоја свих оних држава и народа који су деценијама били под совјетском доминацијом. Мада је емоционални пртљак ових деценијских фрустрација у великој мјери присутан у гледиштима одређеног броја бивших источноевропљана, њихову скепсу у односу на Централну Европу и валидност тог концепта не треба сасвим одбацити. Очигледно је да појачано интересовање за Централну Европу, које данас показују западноевропски интелектуалци, има мало елемената искрене забринутости за културне тековине и правце културних кретања и развоја у региону. Оно је више производ западне спознаје да је вјековна подјела на Исток и Запад (политичка, економска, културна), произвела нестајање једне читаве географске зоне са европског хоризонта.⁵ Чини се да је Западна Европа постала свјесна да је дио њеног сопственог културног наслеђа нестао. Али чак и таква спознаја није промијенила однос Запада према Истоку. Из данашње перспективе Париза, Беча и Брисела, Централна Европа је још увијек виђена само као источни руб европског континента - његова зона сумрака.

У овако структурираном систему кодификације, Балкан је одувјек био виђен као европско "друго", а често и као "друга" Европа. У савременој гео-политичкој и културној констелацији европског мљечног пута, Балкан је, изнова, сасвим искључен из сваке европске дискусије и позициониран као периферно "друго". Историчари и политичари још увијек виде народе на Балкану као нецивилизоване Византинце који се

⁴ Marija Todorova, *Imagining the Balkans* (New York: Oxford University Press, 1997), str. 152.

⁵ Milan Kundera, "The Tragedy of Central Europe" (*The New York Review of Books*, April 1984), str. 34.

не уклапају у норму понашања кодификоване од стране цивилизованог свијета. Призивајући њихову тужну судбину и несретне историјске околности, модерни аналитичари виде народе на Балкану као непријатеље рафинираног и образованог Запада.

*"Оно са чиме смо суочени и са чиме се требамо борити јесте јужна чињеница да су дешавања током ранијих вјекова - не само из времена турске доминације, већ и из ранијих периода - имала за резултат природу у јужноевропске области европског континента, елементарна не-европске цивилизације, чије су не европске карактеристике сачуване до данашњег дана."*⁶

Данас се Балкан тумачи као колијевка модерне политичке шизофреније, као земља национализма и мржње, земља безнађа, расутих костију и апатије. Балкан данас представља идеалан терен за истраживање феномена "креирања *друго̄*". Чини се да су сви дискурси о Балкану као географском и културном ентитету, независном и одвојеном од европског значењског оквира, подређени схватању које заговара конструкцију као снажан симбол лоциран изван историјског времена. Заговорници таквог дискурса показују зачуђујући недостатак воље да схвате комплексност историјског, политичког и културног миљеа Балкана. Они престано убјегавају у замишљени свијет апстракција и генерализација постајући тиме заточеници сопствених закључака. У овом погледу, Балкан и балканизам се погрешно анализирају као једна од варијанти оријентализма.⁷

Процес креирања слике и схватања Балкана у главама европских истраживача може се пратити уназад до раног периода модернизма, па и још даље у прошлост. Процес конструкције "*друго̄*" и дефиниције европског идентитета насупротив таквом концепту, варирао је у свом формалном облику кроз вјекове. Ренесансни дискурс базирао се на религијској припадности као релевантном моралном и интелектуалном оквиру одређивања. Не-европски народи су били кодификовани терминима попут "*џагани*", "*нејросвијећени*" или чак "*демонски*". У времену просвјетитељства, основне карактеристике "*друго̄*" биле су незнање и празновјерје. У деветнаестом вијеку, када се родила модерна антропологија, ови "примитивни" народи кодификовани су у категоријама "*разви-*

⁶ *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan* (Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1993), str. 1.

⁷ Milica Bakić-Hayden, "Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia" (*Slavic Review*, vol. 54.4, Winter, 1995), str. 917-31. О овом питању интересантан је став који заступа Марија Тодорова у својој књизи *Imagining the Balkans*. Њена опширна анализа би се, за сврху овог есеја, могла кондензовати у неколико теза: Балкан поседује конкретно историјско вријеме, док је концепт Оријента блијед и неухватљив; оријентализам је убежиште од отуђења индустријализације и метафора за забрањено - женствено, сензуално, чак сексуално; балканизам, с друге стране, представља транснационални концепт, нешто што није потпуно не-европско, није коначна дихотомија; балканизам се бави хришћанским народима; Балкан и његов идентитет су сами креирани насупротив оријенталног "другог". Гледишта Милице Бакић-Хајден о Балкану као варијанти оријентализма, у овом случају, не звуче као прихватљив аналитички оквир.

ја" и еволутивног временског оквира. Посао конструкције се одвијао у фазама све до двадесетог вијека и формирања термина "балканизација" као негативне категорије. Рани двадесети вијек био је најзначајнији период у овом процесу. Наравно, тадашња политичка дешавања у региону су обезбиједила довољно сировог материјала за формирање слике о Балкану као нестабилном и непредвидивом простору. У оквирима западноевропске културне кодификације, Балкан је коначно смјештен у категорију Блиског Истока. То је био простор у коме су прошлост и будућност везани непрекинутим ланцима и мјесто гдје рационалност није била издвојена и фаворизирана на начин како се то радило у Европи. Таква негативна представа Балкана, као и схватање о неизбјежности контакта и размјене између ова два свијетла, носила је у себи страх од балканизма и балканизације Европе, јер: "Они долазе као судбина, без разлога, без размишљања или изговора".⁸

Балкан је често бивао упоређиван и са мостом који повезује Исток и Запад, Европу и Азију. Овако формулисана визија Балкана, у основи, потврђује исправност анализе коју предочава Марија Тодорова. Балкан као мост између култура и свјетова представља транснационални концепт који је неоспориво везан са европским културним и политичким наслеђем. То је реперна тачка између степена развоја, међувријеме које као палимпсест емитује сигнале оба свијета. Наравно, овакво виђење Балкана неминовно призива карактеризације попут *полуколонијално, неразвијено, нецивилизовано и полу-оријентално*. Чини се да се овај концепт још базира на расном одређењу и колонијалном концептуалном оквиру, те да ове линије подјеле смјештају Балкан на саме ивице централноевропске периферије. Иако се чини да савремени свијет фаворизује културне разлике на рачун расних, чињеница је да овакав модел диференцијације и даље манифестује исту стару потребу искључивања извајаца тако што се они категоризују као *не-европљани* или *блискоисточњаци*.⁹ Другим ријечима, овдје се ради о истом европоцентризму из прошлих дана, увијеном у нове хаљине и опремљеном новим оправдањима.¹⁰ Оно на основу чега се данас одређује нечије укључење или искључење из европске породице није облик носа или боја коже, већ ритам музике, акценат и неразумљиви језички апаратус. Савремено друштво више не размишља у оквиру старих ригидних категорија инфериорних и супериорних раса, већ у категоријама култура које се не могу асимилувати. Концептуалне разлике између два начина мишљења нијесу велике. Почетке тешкоће са којима се Европа суочавала по питању пријема "странаца" унутар интимног и примордијалног склопа веза које одређују аутентичне Европљане, креирале су форме расизма у којима културна и етничка диференцијација заузима мјесто раније биолошке хијерар-

⁸ Friedrich Nietzsche, *The Genealogy of Morals*, Second Essay, Section 17. trans. Walter Kaufmann and R. J. Hollingdale (New York: Vintage 1967), str. 86.

⁹ Paul Gilroy, "On the Necessity and the Impossibility of Being a Black European", (*The Contemporary Study of Culture*, Vienna 1999) str. 53-60.

¹⁰ Термин "европоцентризам", у контексту овог есеја, односи се на историцизам који пројектује Запад као историју.

хије. Без обзира на сво прокламовано самопоуздање, европски идентитет представља рањив и нејасан феномен који се базира на претпоставци заједничког културног идентитета.

Улога Европе (Запада) као референце и матрице по којој се мјери значај "другог", дјелује на много нивоа. Прво, ради се о процесу асиметричног незнања: они који нијесу западњаци морају читати "велике" западне историчаре (Е. Р. Thompson, Emmanuel Le Roy Ladurie ili Carlo Ginzburg) како би били у стању произвести добре историје. Западни академици не морају, с друге стране, познавати радове својих колега са Истока. Штавише, не-западњаци су препознати и признати као иноватори тек онда када ставе у праксу жанрове истраживања који су развијени за потребе европске историје. Тако се дешава да "опште историје" Јужних Словена, анализе племенског менталитета на Балкану и слични радови добијају похлаве Запада. Виђење периферије кроз аналитичку призму Европе постаје једини прихваћени начин писања историје. Европа се поставља као теоретски субјекат свих историја. Стога не чуди да су радови не-западњака концентрисани на анализу историјске транзиције. Историчари се питају да ли су друштва у којима живе и о којима пишу остварила успјешан прелаз ка модернизацији и капитализму. Одговор је врло често негативан. Осјећај неуспјеха снажно карактерише историјске презентације ових друштава, па не-западне историје постају оваплоћење пропале транзиције. Овакви прикази неуспјешних промјена у не-западним историјама само наглашавају њихову другоразредну улогу и маргиналност у односу на Запад а, с друге стране, учвршћују доминацију дискурса Европе као историје.¹¹ У том смислу, Балкан служи као супротни пол истог магнета, као драстичан примјер опасности коју хетерогеност и настојање да се очува национални и културни идентитет собом носе. На другом полу овог магнета налази се концептуално заокружена Европа, њен мултикултурни и рационални идентитет - Европа као колијевка свијести, прогреса и модерности. Овакав аналитички приступ, међутим, занемарује значај софистицираног и перманентног процеса потискивања локалних (националних) идентитета и култура, у сврху креирања супранационалног концепта. Ово "мекано насиље"¹² новог интернационализма креира концепте који представљају факторе уједињења и формирају *свеобухватну катигорију* у оквиру које се нови супранационални модел може развијати и опстајати.

Могло би се чак тврдити да савремено наглашавање модела европске и централноевропске културе и идентитета као хомогене цјелине има врло мало заједничких елемената са оним што је раније било схватање као европски дух. Процес глобализације и интернационализам ефектно бришу све разлике и намећу лажну представу о заједничким вриједностима и принципима природеним свим становницима Европе. Модерна аудиовизуелна географија (са медијима као својим врхунским

¹¹ Gyan Prakash, "Subaltern Studies and Postcolonial Criticism", (*American Historical Review*, December 1994), str. 1484.

¹² Lynn Hunt, *The New Cultural History*, (University of California Press, 1989), str. 9.

картографом) сасвим је одвојена од симболичних простора националних култура и аранжирана на основу "универзалних" принципа међународне потрошачке културе. Може се рећи да је данас актуелни концепт Централне Европе, и Европе уопште, прекројен по правилима нових трендова глобализације и интернационализма који су наметнути споља. У том погледу, Европа (Централна Европа) је изнова дефинисана као периферија много ширег и много униформнијег културног, политичког и економског пејсажа. Но, чак и у оквирима таквог интернационализма може се открити велики број локалних/маргиналних (хибридних) култура и идентитета који, упркос свим препрекама, играју значајну улогу у процесу креирања и уобличавања савременог културног и политичког пејсажа Европе. Интензитет реакције на прерогативе и аспекте глобализације показују да, у савременој Европи, маргиналност није више резервисана искључиво за мањинске групе, већ је попримила масовни карактер. Активност оних који не производе културу (у смислу масовне продукције по законима потрошачког друштва), дјелатност која нема потписа аутора и није уоквирена симболима, постала је културна матрица модерних европских дешавања. Скоро да би се могло рећи да је маргиналност постала универзална и да су ове групе постале тиха већина. Ово, наравно, не значи да су овакве групе хомогене. Оно што их везује јесте активност која би се могла карактерисати као универзални мета-језик којим групе регулишу своје односе са доминантном културом.¹³

У транснационалним времену, какво је ово у којем живимо, гдје се стари концепти имагинарних географских и културних простора и њихова стара значења константно подвргавају анализи, значај граничних/периферних култура постаје централни елемент за правилно схватање европског (централноевропског) дискурса. Стари центри културе и културне доминације постали су самодовољни, урушавајући се у сопствену искривљену слику у огледалу. Периферија је далеко интересантнија. То је простор у којем се креира "ново" и у којем се одвија редефиниција "старог". С обзиром да геополитичка рана звана "граница" не може зауставити културне токове, ове периферне културе и идентитети маргина у великој мјери рекреирају и уобличавају доминантни културни оквир. У том процесу и оне саме се мијењају и прилагођавају, испољавајући тако карактерну особину заједничку свим периферијама - флексибилности. Културни производи у Европи данас (укључујући и продукцију ове врсте на простору дефинисаном као Централна Европа), продукти су периферије. Они су одавно престали да имају другоразредни значај у европском контексту. Ове културне тековине живе сопствени живот и формирају сопствени простор за опстанак у оквиру европског културног миљеа. Интересантно је напоменути да је карактер ових модерних заједница транснационалан, без обзира на то из каквих традиционалних оквира дјелује иницијални импулс.¹⁴ Са друге стране, реалност појаве локал-

¹³ Michael de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, (University of California Press, Berkeley, 1984), str. XI-XXIV.

¹⁴ У овом погледу интересантне примјере представљају активности група и појединаца са простора бивше Југославије. Одређени културни продукти зачети или ини-

ног и етничког контекста и њихов утицај изван унапријед ограниченог простора, донекле разводњава транснационалне елементе културних производа. Пажљиво дозирање и балансирање ових локализама још представља вјештину могућег, која се тек треба савладати. Једино тако се може постићи инкорпорација "*еџзоџичноџ друџоџ*" у токове европске свакодневице. Наравно, не смије се сметнути с ума да се ради о процесу чије манифестације евентуални прималац одбацује и маргинализује од самог почетка. Тајна успјеха, чини се, лежи у учењу на примјерима других, у неопходности адаптације универзалног мета-језика како би се безболније остварила комуникација и размјена са доминантним културним концептом, а да се притом не жртвују темељне значењске одреднице локалне културе и идентитета. Флексибилност у овом оквиру дјеловања назначавала непобитну чињеницу да је Балкан одувјек био конститутивни сегмент европске историје, културе и духа, ма колико бивао маргинализован од стране те исте Европе. Иако су историјске и културне везе између двије регије (у нашем случају између Центра и Периферије) биле проблематичне и оптерећене историјски трауматичним искуствима, веза никада није покидана и на њеном учвршћивању треба предано радити.

Балкан и културе његових становника су диван примјер локалних (хибридних) културних креација. Наравно, процес двосмјерне комуникације на линији Балкан-Европа, увелико је отежан темељном концептуалном дихотомијом која лежи у основи свих погрешних представа о Балкану. То је дихотомија у схватању концепта времена. Мора се напоменути да назначена дихотомија није својствена искључиво балканским традицијским културама. Приступ савремене историјске науке традицијским културама других народа, које живе сходно ритму цикличног времена, испољава истовјетну дихотомију.

У оквиру комплексног механизма, који у овом есеју називамо *кулџура*, основни састојак је конструкција времена. Као што знамо од физичара, оно што ми осјећамо као вријеме има онолико стварне везе са теоријски схваћеним "стварним" временом, колико и Њутнови концепти гравитације са Ајнштајновим схватањима истих феномена. Релевантно је, дакле, тврдити да наши концепти времена драстично варирају од једне до друге културе и да су начини његовог означавања препуњени и често преоптерећени културним одредницама. Да би илустровали ову тврдњу, позабавићемо се, накратко, начином како се одређују датуми у енглеском језику. Дани у недјељи углавном воде поријекло из теутонског пантеона и космологије - свједочење о значају германске половине романско-германске синтезе која лежи у основама западноевропске

цирани у Сарајеву, Загребу, Подгорици или Београду имају управо карактер транснационалности. Тако се дешава да издавачко предузеће Центар за геопоетику (Београд), ФИАТ и часопис ГЕСТ (Подгорица), ревија Еразмус (Загреб) и издавачко предузеће ЗИД (Сарајево), производе културне вриједности које су у великој мјери потпуно ван званичног политичког, економског и културног контекста средина у којима настају. У оквиру локалних културних кодификација, ове активности представљају дјеловање са маргина и у великој мјери показују прави значај, утицај и карактер периферије на центар (доминантну културу).

културе. Број дана у мјесецу, у писаној форми, свједочи о огромној математичкој позајмици од Арабљана. Мјесец, сам по себи, је увијек римског поријекла, чувајући тако другу половину западноевропске синтезе. Година се рачуна од рођења Христа, што служи као подсјећање на европско вјерско наслеђе. Важно је напоменути да нема начина да се ова врста датирања адекватно преведе у језике многих култура које су постојале, пошто су се њихови међусобни концепти и схватање времена дијаметрално разликовали и базирали на другачијим односима.

Данас ми схватамо вријеме као ритам, са тренуцима понављања и тренуцима промјене. У савременом (западноевропском) систему датирања, дан и мјесец представљају понављање, док година представља промјену. Понављање и промјена су фундаментални елементи од којих је конструисан концепт времена у одређеној култури - бинарни односи као представа временско-културне математике.¹⁵

Ова фундаментална разлика између понављања и промјена лежи у основи бриљантног есеја Мирче Елијадеа, "Мит вјечног повратка или космос и историја" (*The Myth of the Eternal return or, Cosmos and History*).¹⁶ Елијаде говори о основној дистинкцији између архаичног погледа на свијет, у којем је концепција времена циклична, а интерпретација догађаја лоцирана у митолошком времену, и модерног погледа на свијет, у којем је концепт времена линеаран, а интерпретативни оквир дешавања је историјско вријеме.

Подјела на циклично и линеарно схватање времена треба да се схвати као апстракција, као идеални модел. Конкретна реалност је увијек много комплекснија од теоријских модела, те ствари и појаве које су јасно одредиве и чак међусобно искључиве могу постојати једна уз другу у пракси. Но, и поред тога, сасвим је јасно да неке културе стављају акценат на циклично схватање времена, док друге фаворизују линеарни концепт.¹⁷

Древне културе Средње Америке могу да послуже као примјер назначавања цикличног концепта времена до те мјере да се оно готово поклапа са идеалним моделом. Маја и Ацтеци су вјеровали да се догађаји сами понављају у правилним размацима и водили су биљешке о прошлим дешавањима, како би провирили у будућност. Када се поново

¹⁵ "Прво, постоји осјећање понављања. Кад год мислимо о мјерењу времена, ми се бавимо изучавањем некаквог метронома: то може бити куцање сата, или откуцаји срца, или поновно појављивање мјесеци, дана, годишњих доба - али се увијек ради о нечему што се понавља. Друго, постоји такође осјећај непоновљивости. Свјесни смо да су сва жива бића рођена, да расту и да ће умријети, те да је ово незауостављив процес." Edmund R. Leach, "Two Essays Concerning the Symbolic Representation of Time", *Reader in Comparative Religion: An Anthropological Approach*, 3rd ed., ed. William A. Lessa and Evon Z. Vogt (New York, Evanston, San Francisco, London: Harper & Row Publishers, 1972), str. 109.

¹⁶ Енглески превод: Willard R. Trask, Bollingen Series, 46 (Princeton University Press, 1965), Наслов француског оригинала: *Le Mythe de l'eternal retour: archetypes et repetition*.

¹⁷ John A. Saliba, "Homo Religiosus" in *Mircea Eliade: An Anthropological Evaluation* (Leiden: E. J. Brill, 1976), str. 76-78. За критику неких Елијадиних екстремних позиција и ставова, види стр. 129-131.

оствари права темпорална комбинација, све ће се вратити на своје раније мјесто, вјеровали су они. Поводећи се истом логиком, вјеровали су да врачеве могу предвидјети ток догађаја у будућности са апсолутном тачношћу. Након доласка Шпанаца, на примјер, Монтезума је сазвао врачеве који су му показали слике (цртеже) што су Монтезуми у завјет оставили преци. Ти цртежи су представљали ликове освајача, веома сличне шпанским конквистадорима. Савремени историчари, који користе записе Маја, суочени су са необичним проблемом: они могу прецизно утврдити дан у недјељи на који се одређени догађај одиграо, али често не могу да утврде годину. Све што могу учинити јесте да праве претпоставку о временском оквиру од неких двадесетак година, у којем се догађај збио.¹⁸

С друге стране, савремено друштво у Сјеверној Америци представља најекстремнији развојни степен линеарног концепта времена. Новине најаве промјене које су се десиле од јуче, радио и телевизија најаве промјене које су се десиле у протеклих сат времена, или чак, у протеклих неколико минута. Свака од ових најави постаје дио архива о проласку линеарног времена и, на крају, постају сирови материјал од којег се креира историја. Ријечи попут "ново", "иновација" и "динамика", собом носе позитивне конотације у оквирима ове културе. Ово, наравно, уколико се закључак доноси на бази реторике реклама. С друге стране, ријечи попут "стајро", "ионављање" и "стајинчност", имају негативно значење. Технологија негира природне циклусе: вјештачко освјетљење смањује разлику између дана и ноћи, док парно гријање и системи за расхлађивање ублажавају утицај временских мијена током годишњих доба. Неки од најзначајнијих индикатора цикличног времена - звијезде и планете - више се не могу видјети из урбаних средина. Међутим, разлике између култура које посједују цикличну темпоралност и оних које функционишу на бази линеарне темпоралности, нијесу превише изоштрене у стварности, као што је то случај са теоријом. Чак и у Сјеверној Америци још има мјеста за цикличне сезонске фестивале и викенд је још увијек намијењен одмору и забави. Чак је и школска година - са својим полугодиштима и љетњим распустом - мање-више цикличног карактера.

Традицијско вријеме на Балкану било је у великој мјери циклично. Наравно, и у овом случају се ради о сивилу линија разграничења, пошто су традицијске културе балканских народа остављале простор за линеарно вријеме. Треба ипак нагласити да је локација ових сегмената линеарног времена била стриктно ограничена и назначена пејсажом који је у овим културама запосиједало писмо и такав облик комуникације. Традицијске културе су, у великој мјери, занемаривале датирање (у смислу у којем га ми данас видимо) - главни индикатор линеарности.¹⁹ Велики број становника руралних области Црне Горе нијесу знали тачан да-

¹⁸ Tzvetan Todorov, *The Conquest of Americas: The Question of the Other* (New York: 1984), str. 84-86.

¹⁹ У руралним областима Црне Горе, као и у другим регијама Балканског полуострва, већина расправа око власништва пашњака, шума и обрадивих површина, базирала се на аргументацији цикличног карактера: "од давнина се памти", "наши очеви и дједови су нам причали да су њима њихови преци казивали".

тум свог рођења, нити године старости. Они нијесу размишљали о компонентама године у смислу важних датума. Њихова година је била подијелена према годишњим добима и празницима литургијског карактера. Они су били веома свјесни недјељног ритма, пошто су постили у назначене дане, а недјељу проводили одмарајући се. Мјерили су вријеме не према сату и штампаном календару, већ према цикличним инструментима које је нудила природа: сунце, мјесец, звијезде, кукуријекање њихових пијетлова. Готово да би се могло рећи да су они живјели у сопственој верзији апсолутног времена - у *гриничком међувремену*.

Њихово циклично схватање времена потврђивало се у многим аспектима традицијске културе. Визуелна умјетност се састојала од одређеног броја слика које су понављане и аранжиране по истовјетном моделу од једне цркве до друге. Њихова писана литература имала је тачно одређен број текстова, чији су сегменти изговарани гласно и скоро истовремено у свим црквама у оквиру њиховог културног окружења у регуларним и унапријед одређеним временским интервалима. Све што су правили, правили су да траје: њихове колибе биле су њихова светиња, пољопривредне алатке су кориштене генерацијама, одјећа коју су носили, и украси на њој, захтијевали су при изради дуготрајан рад и она је служила сврси за дуги низ година. Ријетко су уводили новине у свој живот, а када се то ипак дешавало, новина је долазила споља, и били су веома сумњичави у њеном прихватању.

Иако се може рећи да постоји оно што се зове традицијско вријеме, повезано са специфичном културом - у нашем случају традицијско вријеме балканских народа - не постоји нешто што би се могло окарактерисати као национални концепт времена. Ово је једна од компонената традицијске културе, која није чак ни назначена у националној култури. Наравно, могу постојати одређени елементи схватања времена који могу добити национални значај и значење - задржавање јулијанског литургијског календара, као уважавани симбол националности, на примјер. Но, чак и у овом случају, карактер времена је сличан карактеру националног језика: преузима одређене знакове из традицијске културе, али је основни матрикс и даље универзална модерна култура. Наравно, у случају националног језика много више таквих елемената је усвојено, него што је то био случај са национализацијом схватања времена. Нови национални језик, кодификован од стране интелектуалаца у деветнаестом вијеку, представљао је конструкцију од дијалеката народног говора, али је сама конструкција почивала на моделу језика модерности - енглески, француски, њемачки. Национална култура - будући да представља процес селекције и конструкције - неминовно измјешта традицијско вријеме и замјењује га новим концептом који дозвољава постојање (остваривање) веза са свим осталим временима других модерних култура. Другим ријечима, национална култура креира такозвано "апсолутно" вријеме, или, како га је дефинисао Валтер Бењамин, "месијанско вријеме".²⁰ Кре-

²⁰ О концепту "месијанског времена" као симултаном постојању концепата прошлости и будућности у садашњем тренутку, и значају таквог схватања времена у домену националне културе, види: Walter Benjamin, *Illuminations* (London: Fontana, 1973).

ира се нови рјечник времена, који обухвата све детаље модерног концепта и категоризује их прецизним датумима, сатима, минутима и секундама. Поврх свега, национална култура уводи културу времена са пунокрвном репрезентацијом линеарности. Оно што се, поред осталог, губи у овом процесу креирања, јесте склоп референци које називамо *менталитет*, а које носе јасан печат традицијске културе народа и митског начина мишљења.²¹ У том смислу, национална култура се може третирати као аболиција традицијске културе, као конструкција која, по дефиницији, прикрива природу културе коју потискује.

Током процеса креирања националне културе слој образованих људи, који су радили на томе пројекту, био је свјестан да је народ и култура које су, по сопственом признању, представљали, имао радикално другачију представу о времену од оне која им је наметнута. Већина националних будитеља је ту разлику сводила на производ народног незнања и, наравно, сматрали су се позваним да такво незнање истријебе. Оваков дискурс креатора националне културе на Балкану је потпуна методолошка позајмица од Запада - однос према субјекту као инфериорном, односно, приступ пројекту са позиције "елитистичке" супериорности, што неминовно води у искључивост. Могло би се рећи да су национални будитељи креирали корпус такозване националне културе користећи дискурс и методологију која је, не само била непримјењива на конкретну ситуацију, већ је, по дефиницији, негирала сваку вриједност традицијске културе. Занимљив изузетак по овом питању представљају национални пјесници деветнаестог вијека. Њихова улога у овом процесу може бити тема детаљније анализе и засебног истраживачког рада, па ћемо се овдје осврнути само на неке од општих карактеристика њиховог ангажовања. Они су, с једне стране, били образовани људи модерних схватања, док су, с друге стране, покушавали да се изразе у апарату народног језика. Углавном су се задржавали на покушајима поетског исказивања народне перцепције времена и били су болно свјесни да би увођење модерног језика линеарног времена у њихову поезију било равно катастрофи. У својим радовима, они су одређивали вријеме према зори, сумраку, тамној ноћи, недјељи, љету, зими и другим цикличним феноменима. Готово да је немогуће пронаћи у њиховим радовима референце на тачно вријеме, вријеме на апсолутној скали - линеарно вријеме - којим би национална култура замијенила традицијско циклично поимање времена. Ова мимикрија традицијске културе могла је једино да се очува и опстане у поезији, пошто је модерна историја била опсједнута смјештањем догађаја у "апсолутно" вријеме.

Научна дисциплина историје, какву данас знамо, појавила је симултано са развојем националних култура у деветнаестом вијеку. Посто-

²¹ На овоме мјесту смо се повели за дефиницијом менталитета као: "*несјабилне мање емоцијивних асоцијација, аморфних и неизговорених, али ујркос шоме (или ујраво због шоме) савршено сјруктурираних оквира и начина мишљења*", какву је понудио Aaron Gurevich у свом раду "Historical Anthropology and the Science of History", у Aaron Gurevich, *Historical Anthropology of the Middle Ages*, ed. Jana Hewlett (Chicago: University of Chicago Press, 1992), str. 17.

је многи значајни рукописи из касног осамнаестог и раног деветнаестог вијека, који одсликавају блискост односа између конструкције историје као дисциплине и модерне концептуализације националности. Као најилустративније примјере поменућемо само три текста - Хердерове *Reflections on the Philosophy of the History of Mankind*, затим Ранкеову *The History of the Latin and Teutonic Nations*, и Хегелову *Philosophy of History*.

Као научна дисциплина, историја је потпуно базирана на линеарном схватању времена. Овим не желимо само рећи да је много пажње посвећено прецизном датирању и периодизацији. То је, наравно, потпуно тачно. Оно што је занимљиво, јесте да се размотри колико је мастила потрошено у покушајима да се пронађу тачни датуми за догађаје из далеке прошлости - догађаје који рефлектују циклично и митолошко мишљење народа, и усмену традицију, која је претходила формирању и усвајању линеарног концепта времена на Балкану. Историја не захтијева само одређење у "апсолутном" времену. Она се бави не-понављањем, промјеном, односима и стварима које воде једна ка другој кроз вријеме. Историчар трага за покретом, развојем, динамиком, еволуцијом и иницијативним потезима историјских дешавања. Они обично везују своје историје за схватање *прогреса* или за *џеолоџију* у којој *садашњост* (која се, током времена, стално мијења) конституише *џелос*. У крајњем случају, историчари раде са временом као линијом, понекад блиједом и меандричном, али линијом, а не са кругом, дакле - са иновацијом, а не са понављањем.

Из ових разлога, оснивачи историје као научне дисциплине током раног деветнаестог вијека, потезом пера су искључили одређене културе из историјског процеса. Ранке је из своје "универзалне историје" изоставио многе азијске народе који су показивали "*консијантину не-џромјенивост*", као и оне народе који нијесу остваривали интензивне контакте и размјену са другим народима.²² Он је, у свом најзначајнијем раду, пропустио да помене Мађаре и словенске народе пошто су, по његовом мишљењу, они били "*само доџакнути ивицом џаласа у џроцесу џенералних џромјена*".²³ Другим ријечима, Ранке је изоставио све оне народе који, по његовом схватању историје, нијесу имали мјеста у узрочно-посљедиичном ланцу - у линији покрета. Хегел, с друге стране, био је много радикалнији. Он је изоставио цијели континент - Африку, пошто је вјеровало да народи тог континента не посједују "*назнаку џокреџа или развоја која се може џоказати*".²⁴ Он је тако подијелио народе на историјске и неисторијске. Народи Балкана су, без поговора, сврстани у категорију неисторијских народа. Хегел је из своје анализе изоставио Мађаре, Словене и друге народе Источне Европе, пошто су се они налазили изван линије историјског развоја. По питању Словена, Хегел је пре-

²² Leopold von Ranke, *The Secret of World History; Selected Writings on the Art and Science of History*, ed. Roger Wines (New York: Fordham University Press, 1981), str. 249.

²³ Leopold von Ranke, *History of the Latin and Teutonic Nations (1494 to 1514)*, rev. trans. G. R. Dennis (London: George Bell & Sons, 1909), str. 7.

²⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *The Philosophy of History*, trans. J. Sibree (New York: Dover Publications, Inc., 1956; reprint od 1899 Colonial Press ed.), str. 99.

зентирао и додатни разлог. Наиме, пошто су Словени били представници аграрне културе, он је сматрао да "у аграрним културама преовлађује природни улогу игра природни агенс".²⁵ По њему, позиционирање у оквиру природних референци било је супротно процесу учествовања у историји. Историја је почивала на категоријама развоја, гдје мутације воде бољем, идеалнијем и новом. Природа, са друге стране, само понавља себе формирајући круг, и "у природи се ништа ново под сунцем не дешава".²⁶ Штавише, "неисторијски народи" нијесу размишљали историјски. Да би се историја десила, неопходно је да субјекти размишљају на историјски начин, да себе позиционирају у историјском оквиру и, коначно, да воде историјске биљешке.

Ово нас доводи до централног питања: како се култура из прошлости, која је схватала вријеме у цикличним терминима, може представљати и проучавати научном дисциплином која функционише једино и искључиво у концепту линеарног времена? Чак и ако занемарио Хегелов екстремизам, проблем не нестаје. Да ли ће та култура емитовати сигнале на правој таласној дужини и одговарајућој фреквенцији, како би они били регистровани од стране професионалних историчарских монитора? Зар неће модерна дисциплина гравирати ка оним елементима прошлих култура које одсликавају линеарно вријеме, чак и онда када такви елементи играју врло ограничену улогу у општој екологији традицијских култура? Зар у том случају, *historia rerum gestarum* неће више ометати него ли омогућавати разумијевање *res gestae*? Другим ријечима, зар историја тада не би стала на пут прошлости?

Ово нијесу реторичка питања. Историографија балканских народа је у великој мјери конзервативна. Она показује много више трагова логике деветнаестог вијека, него што је то случај са историографијама других народа. То је национална историографија, носећи стуб националне културе, настао (директно или индиректно) као одговор историјском моделу конструисаном у Њемачкој током раног деветнаестог вијека. Неповољне историјске околности приморале су нашу историографију да дјелује са одбрамбених позиција и то је, у великој мјери, ограничило њен развој. Она још увијек промишља себе и свој концептуални оквир у хегелијанским терминима - у категорији линеарног поимања времена. Друге историографије су се одавно почеле одупирати рестрикцијама које је логика деветнаестог вијека успоставила на ову научну дисциплину. Овдје посебно имамо на уму "школу Анала" и огроман утицај који су њени представници имали на другачије промишљање западноевропске прошлости, посебно средњевјековног периода и модерне ере.

Оно што је неопходно јесте изоштравање истраживачке луле и прихватање претпоставке да за потпуно сагледавање историјских дешавања на Балкану можда није довољно просто адаптирање модела који функционише у Западној Европи. Традицијске културе на Балкану (а можда и источноевропске културе уопште) посједују неке темељне раз-

²⁵ Hegel, *The Philosophy of History*, str. 350.

²⁶ Hegel, *The Philosophy of History*, str. 54.

личитости које захтијевају сасвим другачије аналитичке приступе. Овдје се, још једанпут, позивамо на коментар Арона Гуревича, да "*је тешко пронаћи било који историјски извор који не носи печат менталитета својих креатора*".²⁷ Али шта да се уради са традицијском културом чији су многи писани документи углавном копије превода радова креираних од стране друге културе (византијске културе)? Исти је случај и са иконографским наслеђем на Балкану, уз мале изузетке који потврђују правило. Шта нам ови текстови и артефакти казују о култури која их је цијенила и прихватила као своје, али није била њихов аутор? Једна од ствари коју нам они засигурно казују, јесте да су традицијске културе балканских народа преферирале понављање, а не иновацију. За модернога слушаоца ово може звучати као гротескна изјава, али се овдје није радило о културном избору који је учињен у контексту модернизма, па, стога овај комплексни феномен из прошлости не би требало интерпретирати и процјењивати искључиво у оквиру таквог контекста.

Историографија балканских народа није конзервативна само у свом приступу прошлости. Она је такође осакаћена својом природом као национална историја, као компонента националне културе. Национално замјењује традицијско, и себе представља као оригинал или, у крајњем случају, као његову легетимну представу. Национална историја ишчитава себе уназад кроз вријеме, тражећи сопствене линеарне претке и изостављајући из своје представе све што има смисао искључиво у оквирима потиснуте и измјештене традицијске културе. За теорију релативитета је веома важно направити разлику између онога што се догодило и онога што је виђено. Исти принцип би требало да се примијени и на изучавање прошлости. Неопходно је да се учини такав искорак, и да се направи дистинкција између догођеног у прошлости и онога што је забиљежено и запамћено, користећи историјске методе - поготово традиционалне историјске методе. Прошлост је богати рудник културних искустава и заслужује да буде истраживан и анализиран са више аспеката, а не само и искључиво у оквиру традиционалне кодификације и стандардног апаратуса, што нам нуди историјска наука. Дакле, сматрамо да је неопходно прићи питању изучавања историје балканских народа са другачије позиције и са другачијим теоријском и методолошком апаратом. Данас је право вријеме да се учини искорак из тијесних, и теоријски и концептуално искључивих, оквира традиционалне историјске науке. Модернизам, са својом необичном историјском конструкцијом, бива све чешће и све снажније критикован кроз постмодернистичке дискурсе. Ови нови и флексибилни теоријски прилази могу нам омогућити да изађемо мимо граничника који омеђавају историјску дисциплину у традиционалном смислу те ријечи. Постколонијализам и свеприсутна сумњичавост према Западу и критика супериорности Запада, могу за нашу историографију отворити нова поља у истраживању прошлости - поља која су радикално другачија, али овог пута без обавезног баласта инфериорности. Сматрамо да је потребно посветити више пажње и напора актив-

²⁷ Gurevich, "Historical Anthropology", str. 4.

ностима на пољу *менталне археологије* - активности откривања затрпаних, и од очију сакривених, структура културне прошлости балканских народа. Свјесни ограниченог карактера професионалне историјске методологије, морамо назначити учешће других дисциплина у истраживању прошлости (археологија, антропологија, лингвистика). Морамо поново ишчитавати наше изворе, проширивати оквире онога што се сматра извором и, наравно, трагати за новим изворима. Морамо себе научити како да ишчитавамо "одсуство текста", као и његове специфичности као модела комуникације. Морамо трагати за богатим темама које износе на свјетло дана многе елементе прошлих погледа на свијет, чак (или упркос) и ако такве теме не одговарају општеприхваћеном концепту линеарне националне историје. Ангажман на овим пољима научног дјеловања (у овом есеју назначеним само у општим цртама), може помоћи у расвјетљавању недоумица из прошлости балканских народа и, у крајњем случају, иницирати процес поновног промишљања овог географског и културног простора и његове улоге у ширем европском културном матриксу.